ESKİ TÜRK DİNİ

Prof. Dr. İ. Kafesoğlu

KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI: 367

Türk Kültürü Kaynak Eserleri Serisi: 12

İBRAHİM KAFESOĞLU

ESKİ TÜRK DİNİ

Kültür Bakanlığı
Yayınları : 367

Türk Kültürü
Kaynak Eserleri Serisi : 12

ANKARA — 1980

Kapak : Olcay OKAN

Kültür Bakanlığının 7.8.1980 tarih ve 831. 0—1366 sayılı emirleri ile ikinci defa olarak 30.000 adet basılmıştır.

Milletleri millet yapan ve millet olarak yaşatan millî kültürlerin temel unsurlarından birisi millî terbiyedir. Milletimizin bugün yaşadığı buhranın temelinde, hiç şüphesiz millî kültür ve terbiyenin ihmâl edilmiş olması vakıası yatmaktadır.

Nitekim büyük Atatürk bu hakikati zamanında görmüş ve gerekli tedbirlerin alınması hususunda, «Yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekleri tahsilin hududu ne olursa olsun, en evvel ve her şeyden evvel Türkiye'nin istikbâline, kendi benliğine ve an'anât-ı milliyesine düşman olan anâsırla mücâdele etmek lüzûmu öğretilmelidir. Beynelmilel vaziyet-i cihâna göre, böyle bir cidâlin istilzâm eylediği anâsır-ı rûhiye ile mücehhez olmayan fertlere ve bu mâhiyette fertlerden mürekkep cemiyetlere hayat ve istiklâl yoktur» îkazını yapmıştır.

Atatürk'ün bu çok yerinde îkazının, onun ölümünden sonra, eğitim ve kültür hayatımızda maalesef dikkatlerden kaçmış olmasının acı neticelerini bugün milletçe çekiyoruz.

Millî birlik ve beraberliği temin için, ortak kültür değerleriyle beslenerek yetişmenin lüzûmunu, atalarımız çok iyi kavramışlar ve bunu binlerce yıl gelenek hâlinde devam ettirmişlerdir.

Eskiden, yediden yetmişe herkesin mutlaka bildiği, okuduğu bâzı mühim eserler vardı: Kur'an-ı Kerim ve Hadis kitapları yanında, Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i, Derviş Yunus ilâhileri, Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin Mesnevi'si, Battal Gazi Destanı, Dede Korkut Kitabı v.s. bunların başında gelirdi. Atalarımız Türk-İslâm ahlâk ve an'anesini bu eserler vâsıtasiyle yaşıyor, yaşatıyor ve kendilerinden sonra gelenlere intikal ettiriyorlardı. Bunun tabiî neticesi olarak, ayni değerlere inanarak yetişen millet fertlerini «millî şuur ve ülküler etrafında toplamak» için, ayrıca bir gayret sarfedilmesine ihtiyaç bile kalmıyordu.

Nitekim bugün de, milletimiz, her türlü ihmâle rağmen, millî kültür ve irfândan nasîbini almış olan geniş kitlemiz sâyesinde ayakta durabilmektedir.

İşte Kültür Bakanlığı olarak, biz başından beri meseleye bu gerçeklerin ışığı altında bakarak, Türk kültürünün ölmez eserlerini her yaştan Türk insanına ulaştırmayı şiâr edinmiş bulunuyoruz.

Yayın faâliyetlerimizde, yeni yetişen nesillerde milliyetçilik şuurunun uyandırılması ve geliştirilmesi ana hedefimizdir.

Bilindiği üzere, Türk milletinin çağdaş millî kültür değerleri, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı, İstiklâl Savaşı ve Atatürk Devri'nde en kuvvetli şekilde idrâk edilmiş ve ifâdesini bulmuştur. Bu devirde yetişmiş olan şâir ve yazarlarımız, millî varlık ve benliğimizi, Atatürk'ü, onun milliyetçilik anlayışını, kurduğu Cumhuriyet'in mânâ ve ehemmiyetini doğrudan doğ-

ruya gönle ve rûha hitabedecek şekilde işleyen zengin bir edebiyat ve külliyât meydana getirmişlerdir.

100 Temel Eser serisi, esas îtibariyle bütün milletimize malolmuş eski eserlerle bu son devirler eserlerinden meydana gelmektedir.

Büyük milletimizin haklı rağbetine mazhar olmuş, başta 1000 Temel Eser serisi olmak üzere, Kültür Eserleri, Araştırma ve İnceleme Eserleri, Türk Dünyasını Tanıtıcı Eserler, Dünya Edebiyatından Tercümeler, Dünya Tiyatro Eserlerinden Tercümeler, Türk Tiyatro Eserleri, Dünya İlim Eserlerinden Tercümeler, Türk Halk Kültürü Eserleri, Halk Kitapları, Çocuk Kitapları, Türk Musikîsi Eserleri, Ziyâ Gökalp, Türk Kültürü Kaynak Eserleri serileri yanında, Çağdaş Eserler, Sosyal Eserler serilerinde, günün meselelerine ışık tutacak, çözüm getirecek yayınlara ehemmiyet verilmektedir.

Kültür ve san'at değerlerimizi, yurt içinde olduğu kadar, yurt dışında da tanıtan san'at yayınlarımız, San'at, Millî Kültür ve Dünya Edebiyâtından Seçmeler dergilerimiz, târihî tablolarımız ve yurt dışındaki işçi çocuklarımızın ihtiyaçlarını da gözönünde bulundurarak baskı sayısını yüksek tuttuğumuz kitaplarımızla zengin bir yayın faâliyetini gerçekleştirmek yolundayız.

Çocuklarımızın İlkokul çağından îtibaren öz değerlerine bağlı vatan evlâtları olarak yetiştirilmeleri için çocuk kitaplarına ilâveten bir çocuk ansiklopedisi de kurmuş bulunuyoruz.

Bütün yayın faâliyetlerimizde, Türk gençliğine öz değerlerimizi sevdirmek, millî duygularımızı kuvvetlendirmek, târihinden, övünülecek zengin kültüründen aldığı ilhamla içinde yaşadığı zamanı en iyi şekilde değerlendirip millî istikbâle güvenle bakmalarını sağlamak ana hedefimizdir.

Tevfik Koraltan

KÜLTÜR BAKANI

GİRİŞ

Din bir inançtır, fakat her inanç din değildir. İkisinin arasındaki fark kutsallık kavramında belirir. Dinî inançlarda varlıklar hakkında kutsal olan ve olmayan (meselâ İslâmlıkta haram, helâl) diye ayırım yapılmıştır. Kutsal olanlara dokunmak, karşı gelmek yasaklanmıştır. Tâzim etmek saygılı davranmak suretiyle onları memnun etmeğe çalışmak lâzımdır. Din dışı suçların türlü cezaları vardır. Dinî yasaklara riayet etmeyen ise günah işlemiş olur ki, cezası daha çok vicdan azabı çekmek ve çevre tarafından ayıplanmaktır.

Kutsallık anlayışına dayanan bir inancın tam îman sistemi hâlini alabilmesi için üç şart tesbit edilmiştir :

a — İtikad (îmanın esasları)

b — Amel (tapınmalar, özel törenler vb.)

c — Cemaat (îtikad ve amel'in bir kütle tarafından kabûl ve icrası).

Bu şartları gerçekleştiren din sistemleri biri iptidâî (veya halk dinleri), diğeri yüksek (veya semavî dinler) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İptidaî dinlerle yüksek dinler arasında en mühim fark «Tanrı»

telâkkisinde görülür. İslâmlık, Hristiyanlık, Musevîlik gibi semavî dinlerde kaadir-i mutlak, yaratıcı, tek Tanrı imanın merkezî noktasıdır. Totemcilik veya çok tanrılı bütün diğer inançlar halk dinleri sayılırlar[1].

Türkler târihleri boyunca dinî mahiyette türlü inançlara bağlanmışlardır. Bunların içinde «iptidaî» leri olduğu gibi, yüksek (semavî) olanlar da vardır. Bu yazımızda Türklerin din târihi bahis konusu edilmiyecek, fakat doğrudan doğruya aslî Türk dininin ne olduğu açıklanmağa çalışılacaktır.

---

1 Toplu bilgi için bk. **M. Taplamacıoğlu**, **Din Sosyolojisi** (İlâhiyat Fak. Yayını), **Ankara**, 1961.

I

Eski Türklerde Totemcilik var mı idi?

Sosyolojide din konusundaki araştırmaların ciddiyet kazandığı yüzyılımızın başlarında ve ihtimal zamanımızda bile, Avustralya kabileleri, Amerika yerlileri ve Melanezya toplulukları arasında görülen totemcilik, en iptidaî cemiyet tipi olarak kabul edilen «klan»ın dinî kadrosunu teşkil eder. Buna göre, bir hayvan veya bir bitki bir cisim klan'ın atası durumunda olup, kutsal sayılır ve adına «totem» denir (kelime kuzey Amerika'da yaşayan bir kızılderili kabilesi dilinden alınmıştır). Bütün klan mensupları o totemden türedikleri kanaatindedirler. Totemin taştan veya tahta parçalarından sembolleri yapılır ki, buna «Şuringa» adı verilir. Kurt, tavşan vb.; herhangi bir bitki ve meselâ bir taş parçası; yağmur, deniz vb. totem olabilir. Onu ata sayanlar kendilerini birbirleri ile akraba bilirler, toteme âit klan'ın adını taşırlar, o toteme mahsus törenlere katılırlar; başka totem sahibi klan'ların dinî törenlerine giremezler. Bir klan'ın üyeleri arasında evlenme yasaktır, zira aynı toteme taptıklarından birbirlerine karşı «mahrem»dirler ve aynı kutsallığı taşırlar. Halbuki diğer totemler, kendilerince, kutsal olmadığı için başka klan mensupları ile evlenmeleri mümkündür. Bir görüşe göre «exogamie» (dışardan evlenme)nin sebebi budur.

Eski Türk örf ve gelenekleri arasında totemciliğin kısaca açıkladığımız özelliklerine uygun görünen bazı inanış ve davranışlar dikkati çekmektedir : Türk âilesinde exogamie esastır. Türkler kurt'u ata tanımışlardır. Bu nokta Gök-Türklerin menşei bahsinde Çin kaynaklarında kesinlikle belirtilmiştir[2]. Ayrıca geçen yüzyılın ikinci yarısında Asya Türk zümrelerinden Altaylılar ve Yakutlarda tesbit edilen, baba ve anayı temsil eder mâhiyetteki semboller (put, idol) totemcilikteki şuringa'ları hatırlatır. Bütün bunlar bir kısım araştırıcıyı Eski Türklerin bu klan dini ile ilgileri olabileceği düşüncesine götürmüş olmalıdır[3].

Gerçekten Orta Asya Türkleri arasında görülen ve bazıları keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan, bazıları da hayvan derilerinden yapılan bu put-fetişlere Altaylı'lar tös (töz)[4], Yakutlar Tangara

---

2 Bk. Lui Man-Tsai, **Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost- Türken (Tu-küe) I.** Wiesbaden, 1958, s. 5 vd.

3 Meselâ; Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi,** 1923, İstanbul, s. 33 vdd. (Bütün dinlerin esasını totemciliğe bağlayan E. Durkheim'in tesiri ile olsa gerek). Asya Hunları için: W. Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları,** 1942 (TTK) Ankara, s. 118.; Gy. Németh, **A. honfoglalo magyarsag kialakulasa,** 1930, Budapest, s. 68 (Belki eski bir totemciliğin zayıf izleri...).

4 Bu kelime Türkçede «asıl, kök, menşe» mânasına gelmektedir. (Bk. A. Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,** (TDK), 1968, İstanbul, s. 250).

diyorlardı. Bunlar duvarlara asılır veya torbalarda saklanır, mühim bir yolculuğa veya ava çıkarken üzerlerine saçı saçılır, ağızlarına yağ sürülürdü[5].

Asya Türklerindeki dinî inançlar hakkında etnoğrafik araştırmalar yapmış olan Abdülkadir İnan bu konu ile ilgili olarak şu izahatı vermektedir : «Türk ırkına mensup şamanistlerde çok yaygın olan töz'ler, tilek, kozan (tavşan), aba (ayı), bürküt (kartal), tiyin (sincap), as (kakım) ve bunlara benzer adlar taşıyan putlardır. Ayrıca büyük kamlar (şamanlar), kahramanlar, iyi ve kötü ruhlar namına yapılan putlar da vardır... Bu meşhur tözlerden, Televüt boyunun koyucusu olan Tilek tözüne şaman dualarında hitap edilir. Bu töz insan şeklindedir. Kozan töz (buna Urunhalar Ak-eren, Buretler Sayan-Ongon diyorlar) aslında Tuba-kaç boyuna mahsus olup boylar arasında evlenme neticesinde yayılmıştır. Aba tös şamanistlerin en çok saydıkları putlardan biridir, ayı tasviridir. Şor avcıları Sangır denilen putu sayarlar, bu da insan şeklindedir, üzerine av hayvanlarının derilerinden parçalar asarlar. İnançlarına göre, kendisini memnun eden avcılara bol av verir; darılırsa ormanları yakar, avcıları hasta eder... Kuş gibi tasvir edilen ruhlar daha ziyade Yakutlarla komşuları Dolganlarda bulunur. Yakutlarda en çok sayılan kuş, kartaldır. İlkbahar ve güz mevsimleri, kartalın temsil ettiği ruhun iradesine

---

5 A. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 1954 (TTK) Ankara, s. 42.

bağlıdır. Kartal kanatlarını bir defa sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa ilkbahar gelir. Kartal kültü ile ilgili geleneklerden anlaşıldığına göre, eski zamanlarda bu kuş güneş ve Gök-Tanrı'nın sembolü sayılmıştır... Kartal geleneği son zamanlara kadar Başkurtlar arasında da yaşamıştır. Kartal ile ağaç kültü arasında münasebet vardır. Başkurtlarda eski zamanda tanımadık bir adama rastlandığı zaman, kuşunun ve ağacının ne olduğu sorulurmuş. Bu rivayetteki «12 kabile» ve «12 kuş» hikâyesi İbn Fadlan'ın haber verdiği «12 Tanrı» ve bazı kuşlara tapan Başkurtları[6] hatırlatmaktadır[7]...».

Burada bahis konusu edilen 10. yüzyıl Başkurtlarında olduğu gibi, tarihî Türk topluluklarına âit bazı kayıtlarda da yukarıdaki inançları andıran belirtilere tesadüf edilmektedir. Meşhur tarihçi Reşîd' üd-din (ölm. 1318) **Câmi'üt-tevârih**'inde 24 oğuz boyunu sıralarken, her 4 boy için bir kuşu «ongon»

---

6 M. 921-922 yıllarında Bağdat'dan İtil (Volga) Bulgarları ülkesine giden İbn Fadlan'a göre «Başkurtlar arasında 12 ilâh'a inananlar vardır. Bu ilâhlar şunlardır: Kış-yaz, yağmur, rüzgâr, ağaç, insan, hayvan, su, gece-gündüz, ölüm hayat, yer, gök. Gök ilâhı bunların en büyüğü kabûl edilir» **İbn Fadlan Seyahatnamesi** (Türkçe terc.), İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1954, I-II, s. 67.

7 A. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** s. 42-47. Bu belirtilerin totemcilik devri hatıralarından olduğu bir çok etnograf tarafından ileri sürülmüştür (Aynı eser s. 45).

olarak göstermiştir[8]. Bu suretle şahin, kartal, tavşancıl, sungur, üçkuş ve çakır kuşları oğuzların «totem»leri arasında görünmektedir[9].

Çin kaynakları Gök-Türklerin Tanrı'larını keçeden keserek içyağı ile yağladıklarını ve torbalar içinde sakladıklarını veya sırık üzerine diktiklerini, onun için yılın 4 «çağında» kurban kestiklerini haber veriyorlar[10]. Bir Hun prensine âit bir altın heykel (put) bulunmuştu[11]. Rivayete göre, Asya Hun hükümdarı Mo-tun'un soyu «ejder» idi ve daha çok erken devirlerde ejder etrafında bir kült teşekkül etmiş olması muhtemeldi[12].

Bütün bunları eski Türklerde gerçekten, hakikî bir totemcilik dininin varlığına delil saymak mümkün müdür? Yukarıdan beri sıraladığımız vesikaların, totemciliğin mevcudiyetini telkine elverişli durumlarına rağmen, bu nokta fazla inandırıcı görünmemektedir. Çünkü totem dini yalnız bir hayvanın ata tanınmasından, ona âit bazı tasvirler yapılmasın-

---

8 «Ongon» sözü, Türklerin tös'üne karşılık olarak Moğolların kullandığı, Moğolca bir tâbirdir (A. İnan, aynı eser, s. 44). Fakat diğer bir fikre göre, tâbir Türkçe ong (sağ, uğur) mânasiyle, totem'i ifade etmiştir. (Gy. Németh, **aynı eser**, s. 68 vd.).

9 Bk. F. Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, 1967, Ankara, s. 208'e eklenen liste.

10 W. Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, s. 87.

11 A. İnan, **aynı eser**, s. 2. Ayrıca bk. De Groot, **Die Hunnen der vorchristlichen Zeit I.** Berlin - Leipzig, 1921, s. 120.

12 W. Eberhard, aynı eser, s. 77.

dan ibaret değildir. Totemci topluluğun bu dinî anlayışa paralel olarak teessüs etmiş olan âile kuruluşu, âile hukuku, ekonomi vb. bakımlarından başka cepheleri de vardır[13] ki, ancak bunların hepsinin bir arada meydana çıkması hâli, eski Türk dinî inancının totemcilik olduğunu kabûle bizi sevk edebilir.

Totemci âilede ana hukuku câridir. Türk âilesi ise «pederî» karakter taşımıştır. Klan'da akrabalık totem bağı üzerine dayanmakta iken, Türklerde kan akrabalığı temel teşkil eder. Klan'da mülkiyet ortaklığı yürürlükte olduğu hâlde, Türk âilesinde ferdî mülkiyet büyük rol oynar[14]. Totemli klanda ekonomi «parazit» vasıf taşır, yâni devşirmeye ve avcılığa dayanır. Halbuki Türk ekonomisi daha ziyade hayvan yetiştirme ve tarım üzerine kuruludur. Totemciliğin özelliklerinden biri de her klanın bir toteme sahip olmasıdır, yâni totemsiz «klan» mevcut değildir. Türklerde ise «ata» kabûl edilen hayvan sayısı tektir: Kurt. Eski çağlarda Türk âile ve soylarının ayrı ayrı totem-atalarının bulunduğuna dair bir ize tesadüf edilmemiştir. Kurt efsanesinin Türklerde bir umumîlik göstermesinin, kurt'un totem olmasından ziyade, bozkırların korkulu bir hayvanı olarak, bilhassa hayvan sürüleri için büyük tehlike teşkil etmesi dolayısıyla, ona karşı duyulan korku ile karışık bir saygı hissinden ileri geldiği anlaşılıyor. Diğer ta-

---

13 Tafsilen bk. Z.F. Fındıkoğlu, **Türk Âile Sosyolojisi**, Hukuk Fak. Dergisi, 1946, s. 254 vdd.; M. Taplamacıoğlu, **aynı eser,** s. 63-69.

14 Bu hususlarda bk. İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, 1977, indeks.

raftan, kurt efsanesinin Türk kütleleri için toplayıcı vasfa sahip oluşu, klan'ları birbirinden ayıran, birbiri ile karşı karşıya bırakan totem'in fonksiyonuna aykırı düşmektedir[15]. Totemci klan'da herkes aynı adla -totemin adı ile- anıldığı hâlde, Türkler çok kere kurt'un asıl ismini bile söylemezler. Türkçede kurt'un gerçek adı «böri»dir. Türkler bunun yerine, küçük bir haşere olan «kurt»u kullanmışlardır. Bu da herhâlde «böri»ye karşı duyulan saygı-korku hissinden ileri gelmektedir. Tekrar edelim ki, bu durum adı anılmayan hayvana «dinî» bir mahiyet izafe etmek demek değildir. Türklerde kurt pek aziz, saygı değer bir mahluk sayılmış ise de, kendine tapılmamıştır. Tabgaçlardaki (M. 3-6. yüzyıllar) kurtla alâkalı mağara kültü Gök-Türklerde «atanın yaşadığı yer»in ziyaret edilmesi ve orada törenler yapılması[16], kurt'un vücudu ile değil, fakat mazinin karanlıklarına karışmış felâketli günlerin, kurt'a saygı duygusu

---

15 Geçen yüzyılın sonlarına doğru tesbit edildiğine göre Kazak-Kırgızlarda, Kızıl-Kurt, Ak-böri, Tanaboğa vb., Türkmenlerde Teke, Öküz, Özbeklerde Kulan (Yabani at); Uygurlarda Boğa-sığır vb. gibi topluluk adları yaşıyordu. Bunlarda kuvvetli bir Moğol tesiri aramak yerinde olmakla beraber, Türk târihinin mazisine doğru gittikçe azalmakta olan bu tür isimler, Gy, Németh'e göre, totemcilikle ilgili değildir, zira eski Türk ad verme usulünde totemci hatıralara hemen hiç rastlanmamaktadır. (Gy. Németh, A. honfoglalo..., s. 70 vd).

16 Bk. W. Eberhard, Çinin Şimal Komşuları, s. 80-86 vd.

ile örülmüş hatıraları ile ilgilidir[17]. Nihayet, yalnız totemde değil, toteme bağlı bütün insanlarda, bütün varlıklarda bulunduğuna inanılan ve dokunduğu herşeyi kutsallaştırıcı «mana» adlı (kelime Melanezya dilinden alınmıştır) gizli bir kuvvet tasavvurunu ihtiva eden totemcilikte[18], ruhun ölmezliği, atalar ruhları, o bir dünya düşünceleri olmadığı hâlde, eski Türklerde, bir «mana» telâkkisi hiç yer almadığı gibi, aşağıda göreceğimiz üzere, kâinat ruhlar dünyası olarak tanınmakta, ata ruhları için adaklar sunulmakta, kurbanlar kesilmektedir. Tös denilen put'lar da totem «Şuringa»ları değil, daha ziyade ata ruhlarının timsalleridir[19].

İlâve edelim ki, herhangi bir toplulukta bazı hayvanlara «saygı» duyulması, o topluluğun totemci «klan» dan ibaret olduğuna delil sayılmamaktadır.

---

17 Benzer gelenekler eski Roma'da da vardı. Bilindiği gibi Roma'nın kuruluşunda rol oynayan dişi kurt'un mağarası önünde her yıl törenler yapılırdı (Lupercale şenlikleri).

18 Türklerde totemciliğin varlığını düşünen Ziya Gökalp bu «mana» ile Türk «kut» kavramını birbirine karışmıştır. Bk. **Türk Medeniyeti Târihi**, s. 33). Eski Türklerde «kut» kavramı için bk. İ. Kafesoğlu, **Kutadgu Bilig ve Kültür Târihimizdeki yeri**, Târih Enstitüsü Dergisi, sayı 1 (1970) s. 20-27.

19 Bu nokta A. İnan tarafından da belirtilmiştir (**Târihte ve Bugün Şamanizm**, s. 42 vd). Yukarıda bahis konusu edilen altın put, Hunların dini ile ilgili olmayıp, Çin sarayından getirilmişti (K. Shiratori, **On the Territory..** Toyo Bunko, 1930 s. 61). Hun hükümdar soyunun da «ejder»le bir alâkası yoktu (De Groot, **ayn. eser.** s. 59, 103).

Nitekim Zerdüşt dininde inek ve köpek kutsaldır. Bazı Hindu dinlerinde hayvan öldürmek yasaktır. Eski Mısır dini hayvana tapma şeklinde idi: meşhur Apis öküzü herkesçe mâlûmdur. Mısır'da timsah ve kartal'a da tapılırdı. Aşağı Mısırda köpek aynı durumda idi. Bu «tanrı» hayvanları öldürmek, îdamı gerektirirdi. Eski Yunan inancına göre «yer-altı» nı üç başlı bir köpek (Kerberos) beklerdi[20].

Fakat Başkırtlarda, Oğuzlarda görülen, bilhassa avcı kuşlarla ilgili «ongun» meselesi nasıl açıklanacaktır?

Türklerde totemci dinin varlığını kabûl güçlüğü karşısında, gerçek bir totemciliğin izleri sayılabilecek olan bu hususu herhâlde komşu kavimlerin tesirinde aramak icap edecektir. Başkırtlardaki durumda «Ural»lı toplulukların tesirleri düşünülebilir. Altaylıların en batısında oturan ve yurtları Urallı (Fin-ugor) kavimlerinkine en yakın bulunan Başkırtların, özellikle, aslî kısmını Fin-ugor kütlelerinin meydana getirdiği Macarlarla, hattâ ihtimal etnik yönden, sıkı alâkası mevcuttur. Bu itibarla Başkırtların menşe bakımından Altaylı (Türk) mı veya Urallı mı oldukları henüz açıklığa kavuşmamıştır[21].

---

20 Bk. A Schimmel. **Dinler Tarihine giriş,** 1958, Ankara, s. 50 vd.; E. Peterich, Küçük Yunan Mitologyası (Türk. terc.) 1959, Ankara, s. 55.

21 Şimdilik bk. Gy. Nemeth, **A honfoglalo...,** s. 299-315; V. Minorsky, **Hudûd'ül-Âlem,** 1937, s. 318 vd.

Oğuzlara gelince, bunlardaki totemcilik izlerinin Moğollarla ilgili bulunduğu daha sarih görünmektedir. Moğollar hakkındaki araştırmaları ile tanınmış B.Y. Vladimirtsov'un: «Eski Moğollarda totemizme ve tabu'ya dâir mâlûmat yok gibidir. Bununla beraber Gizli Tarih'e göre Cengiz'in mensup olduğu kabilenin kökü börte-çino (Bozkurt) ve Goai Maral (güzel Maral) idi. Fakat bu mâlûmat eski Moğolların totemleri hakkında söz söylemek için kâfi değildir»[22] demesine rağmen, Moğollarda totemciliğin mevcudiyeti hususunda kanaat uyandıran başka deliller de vardır. Moğol âile tipinin ana hukukunda olması, aslında bir orman kavmi olan bu topluluğun iktisadiyatı esasının parazit ekonomiye dayanması ve mülkiyette ortaklık bu fikri desteklediği gibi, «ongon» (totem) telâkkisi[23] de bunu gösterir. Bizzat Vladimirtsov, Moğol devri tarihçisi Reşîd'üd-din'den naklen, Cengiz Han'ın, Ba'arin kabilesinden bir şahsı (tıpkı at ve diğer hayvanların ongon olarak başı boş bırakılması gibi) ongon diye âzat ettiğini, hiç kimsenin ona dokunamadığını kaydetmektedir[24]. Burada kullanılan «ongon» tâbiri meselenin çözülmesi bakımından mühimdir. Kelime, yukarıda da zikredildiği üzere, ihtimal Türkçe ong (sağ, doğru, uğur) kökün-

---

22 B.Y. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilâtı**, (Türk. terc., TTK) 1944, Ankara, s. 84.
23 Gy. Németh, **A honfoglalo...**, s. 68 vd.
24 B.Y. Vladimirtsov, aynı eser, s. 80 vd.

den[25] türemiştir. Fakat «totem» mânasını ifade eden terim olarak yalnız Moğolcada yaşamış olup, Türk dillerinde mevcut değildir. Bu tâbire ne Gök-Türk metinlerinde, ne Uygurcada, ne de DLT'de rastlanmamaktadır[26]. Oğuz boylarına «ongon» olarak gösterilen «kuş» lar da DLT'deki Oğuz boyları listesinde yer almamış, yalnız boy adları ile damgaları kaydedilmiştir[27]. Oğuzlara âit totem-kuşlar, ilk defa, Moğol devrinde 14. yüzyıl başlarında, Reşîd'üd-din'in **Câmi'üt-tevarih**'inde karşımıza çıkar. Osmanlı padişahı II. Murad çağı müelliflerinden Yazıcı-zâde'nin **Târih-i âl-i Selçuk**'u ile, eserini 17. yüzyılın 2. yarısında yazmış olan-Ebû'l -Gazi Bahâdur Han'ın **Secere-i Terâkime**'sinde bu «ongon»lar belirtilmiş ise de[28] bu iki eserin **Câmi'üt-tevârih**'ten faydalandığı bilinmektedir. Diğer taraftan koyu bir Müslüman olan İbn Fadlan da 10. yüzyıl Oğuzlarının ne «kutsal» kuşlarından, ne de totemciliği hatırlatan herhangi bir âdetlerinden bahsetmemiştir[29]. Oğuz destanında da

---

25 Bk. DLT, (neşr. B. Atalay), I. s. 41-3.5; A.V. Gabain, **Alttürkische Grammatik,** Leipsig, 1950, Glossar.

26 Moğol Buryat'larda hâlâ kullanılmakta olan ongon tâbiri (A. İnan, **Şamanizm,** s. 46), Türkçe değil, Moğolcadır (bk. G. Doerfer, **Die türkische und mongolische elemente im Neupersischen,** Weisbaden, II, 1965, s. 390.

27 Bk. DLT. I, s. 55-58.

28 Bk. F. Sümer, **Oğuzlar,** s. 268 deki liste ve ayrıca, **Şecere-i Terâkime,** tıpkı basım (TDK), 1937) s. 24b-25b.

29 **İbn Fadlan Seyahatnamesi,** s. 62 vd.

bu mânada bir işarete rastlanmaz. Destanda zikredilen altın tavuk - gümüş tavuk, ak koyun - kara koyun sözleri[30], eski Türk ekonomisinde çobanlık ve çiftçiliği sembolize etmekte olup, kutsallık ve tapınma ile ilgili bulunduğuna dair herhangi bir belirti yoktur.

Bunların yanında -totemcilikle ilgilendirilmemek üzere- kartal inancının mühim yer tuttuğu görülmektedir. Altaylarda, M.ö. 3. bin sonları olarak tarihlenen Kurot kurganı içinde bir kartal pençesi bulunmuştur[31]. Yine Altaylarda M.ö. 4-3 yüzyıldan kalma Başadar kurganında bir kartal işareti ele geçmiş, ayrıca Tuna Bulgarları kabartmalarında (7.-8. yüzyıllar) çift başlı kartal tasvirine ve Peçeneklere âit (10. yüzyıl başları) altın kaplar üzerinde kartal motifine rastlanmıştır[32]. 1958 yılında Orhun kitabeleri bölgesinde yapılan arkeolojik kazıda bulunmuş olan Kül Tegin'in mermer büstünde serpuşun ön tarafını kaplayan, kanatları açık kartal tasviri dikkat çekicidir[33]. Kartalın Yakutlarda da «saygı duyulan» kuşlardan olduğunu yukarıda görmüştük. Abakan kıyılarında oturan Beltirlerde bir tören için kartal öldürülür ki, bu kartal ruhlar tarafından gönderilmiştir. Kazak-Kırgızlarda da benzer telâkkiler vardır[34]. Herhâlde

---

30 **Oğuz Kağan Destanı,** (neşr. W. Bang - R.R. Arat) İstanbul, 1935, str. **31-33.**

31 B. Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk-Kültür Târihi,** (TTK), 1962, s. 17.

32 B. Ögel, **aynı eser,** s. 38, 262, 280, 287.

33 L. Jisl, **Kül-Tegin Anıtında Arkeoloji Araştırmaları.** Belleten, sayı 107, 1963, s. 408, resim 11.

34 A. İnan, **Şamanizm,** s. 55, 82, 136, 142.

Türklerde çok eski bir kartal kültünün mevcut olduğu anlaşılıyor. Araştırıcılara göre, kartal güneş (daha ziyade Gök) tanrının sembolü sayılmış olmalıdır[35]. Yuvasını sarp vadilerde yalçın kayalar üzerine yapan ve çok yükseklerde uçabilen kartalın böyle telâkki edilmesi kuvvetle ihtimal içindedir ve bu telâkki eski Türk bozkır hayatında şüphesiz bir yeri olan avcılık dolayısiyle derece derece öteki bazı avcı kuşlara da teşmil edilmiş olabilir.

35 M. Eliade, **Le chamanisme et les techniques archaigues de l'extase**, Paris, 1951, s. 78 vd; A. İnan, **Şamanizm**, s. 46.

II

Eski Türkler Şaman mı idiler?

Bozkırlar sahasındaki dinî inançların şamanlığa bağlanması âdet hâline gelmiş gibidir. Buna göre, eski Türk dininin ana vasfını da şamanlık teşkil eder. Bu kanaat geçen yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orta Asya Türkleri (başlıca Altaylılar ve Yakutlar) arasında, özellikle W. Radloff, W. Seraşevskiy ve V. Verbitski, A. Anohin vb. gibi Rus araştırıcıların yaptıkları tesbitler sonucunda hasıl olmuştur.

Bu şaman Türklerin kozmogonisine göre, esas itibariyle, tanrıların en yükseği, insan-oğullarının atası olan Tengere Kayra Han (veya Bay Ülgen) «kişi»yi ve bunun aracılığı ile de yeryüzünü, dağları, vâdileri yaratmış, kişi'nin kendisi ile mücadeleye girişmesi üzerine, ona Erlik adını vererek ışık diyarından yeraltına atmış ve yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalında bir cins insan yaratmıştır[36]. Şamanlık inancına göre, kâinat üst-üste katlardan kuruludur. Katlar muayyen şeylerle birbirinden ayrılmıştır. Bundan dolayı şaman «san'atını icra ederken» bir kattan diğerine geçmek için büyük kuvvet sarfına mecbur kalmaktadır. Yukarıda 17 kat vardır ki, ışık âlemini teşkil eder. Aşağıda 7 veya 9 kat da

---

36 Tafsilen bk. W. Radloff, **Sibirya'dan** (Türk. terc.) 1956, II. 1, s. 5, vdd; A. İnan, **Şamanizm**, s. 19 vd.

karanlıklar dünyasıdır. İnsanlar bu iki âlem arasındaki yeryüzünde otururlar. Koruyucu bütün iyi ruhlar, kahramanlar ve tanrılar ışık dünyasında, zararlı ruhlar ve kötülük tanrıları karanlıklarda yaşarlar. Gök'ün en üst katında bir altın taht üzerinde oturan Bay Ülgen'in 9 kızı ve 9 oğlu vardır[37] vb...

Fakat bu nakledilenleri Türklerin asıl inançları saymakta acele edilmemelidir. Çünkü önce, Radloff'un da belirttiği gibi, bu hususlarda anlatılanlar o kadar çeşitlidir ki, bunlardan gerçek inanışa yakın olanını bile tesbit etmek son derecede güçtür. İkincisi, dünyanın ve insanın yaratılışı ile ilgili bu rivayetlerin hemen biçbirisi orijinal, yâni şaman Türklerin kendi düşüncelerinin mahsulü değildir. Bunlar, çeşitli dinlerden gelen tesirlerin birbirleri ile karmakarışık şekilde örülmesinden meydana gelmiş bir tasavvurlar kaosundan ibarettir. Rivayetlerde geçen özel isimler (birkaçı müstesna), meselâ, kuday, kurbustan, körmös, maytere, mangdaşire, matman vb... yabancıdırlar. Âdem-Havvâ ve yasak meyve hikâyesini andıran motiflerle bazı terimler (meselâ, tamu : cehennem) de böyledir. Bunlara «kıyamet» ve «Tufan» rivayetlerini de ilâve etmek lâzımdır[38]. Mütehassıslarınca belirtildiği üzere, bu Orta Asya rivayetleri, Hind, İran, Yunan, Yahudi efsaneleri ile

---

37 Bk. not, 36. Türklerin «ilk babası»nın yaratılışı hakkında Mısırlı Türk asıllı tarihçi Aybeg oğlu Ebubekir (Ölm. 1331)'in rivayeti için bk. A. İnan, aynı eser, s. 21.

38 Bu yabancı rivayet ve isimler için bk. A. İnan, aynı eser, s. 22, 25.

-belki eski Türk telâkki ve menkıbelerinden bazı kırıntıların da katıldığı- ve Moğol devrinde peydahlanan birtakım hikâyelerin karışmasından doğmuş oldukları için[39], bunlardan Altaylı ve Yakut şamanlığındaki hakikî tasavvuru, yâni şaman Türk'ün kendi «dinî» düşüncesini bulup çıkarmak hemen hemen imkânsız görünmektedir.

Bu bakımdan en ciddî teşebbüse, dünya şamanlığının kudretli araştırıcılarından biri olan M. Eliade'nin eserinde rastlamaktayız[40]. Büyük eserinde Orta -ve kuzey Asya toplulukları sihrî- dinî hayatının daha ziyade «şaman» etrafında merkezîleştiğini kaydeden müellif, ancak bunun bütün dinî faaliyetler icracısının şaman olduğu mânasına gelmediğini, birçok yerlerde tanrılara kurban sunucuların şaman olmadığını, hattâ âile reislerinin bile bu işi yapabildiklerini, ayrıca, sihrî-dinî hayat şamanlıktan ibaret bulunmadığından, her sihirbazın «şaman» sayılmadığını ve, şamanlıkta hastalara şifa vericilik esas unsurlardan olmakla beraber, her şifa sunucu (medicine-man) nun da şaman'lıkla vasıflandırılamayacağını belirttikten sonra, şamanlığı kısaca «vecd ve istiğrak (extase) tekniği» diye târif eder. Bununla beraber dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli «vecd» hallerinin hepsi de vecdin şamanik tekniğine dahil edilmiyor. Eliade'ye göre, şaman, herşeyden önce, kendi özel usulleri sayesinde ulaştığı «extase»

39 Krş. A. İnan, aynı eser, s. 13, 21, 25.
40 Mircea Eliade, Le chamanisme et les techniques archiques de l'extase, Paris (Payot), 1951.

hâli içinde ruhunun, göklere yükselmek, yeraltına inmek ve oralarda dolaşmak üzere, bedeninden ayrıldığını hisseden bir aşkın (transe) ustasıdır. Bu esnada bir âlet durumuna düşmekten uzak, ve tersine olarak, kendisi ruhları hükmü altına alarak, ölülerle, tabiat ruhları (cinler, periler) ile ve şeytanlarla bağlantı kurmağa muvaffak olur. Ateş üzerinde hâkimiyet kurması, hastalanan (ruhu çalınan) kimselere şifa vermesi, ölülerin arzularını yerine getirerek zararlarını önlemesi, dertli insanların şikâyet ve dileklerini arzetmek üzere, gökteki ve yeraltındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilmesi böylece mümkün olmaktadır. Bu özellikleri ile topluluk üzerinde korku ve saygı uyandıran ve «dinî» otorite kuran şaman, vasfını ve kaderini bildiği insan ruhunun mütehassısı olarak, topluluk mâneviyatının düzenleyicisi durumundadır. Fakat fonksiyonu umumî sihrî-dinî inançlardaki temsilcilerin ölçüsünde şümullü değildir. Ruhun vasıtasız olarak müdahale etmediği, hastalık (ruhun kaybolması) veya ölüm veya bir talihsizlik bahis konusu olmadığı, yahut bir kurban sunma töreninde herhangi bir «extase» tekniğinin (gök'e veya yeraltına seyahat) yer almadığı hâllerde şaman için yapılacak iş yoktur. Hayat şaman'ın müdahalesi olmaksızın devam eder[41].

Halbuki Asya bozkırları sahasında yaşayan toplulukların türlü dinî inançları vardı. Meselâ Gök-Türkler ateş'in kutsallığına inanırlardı. 568 yılında Bizans elçisi Zemarkhos, Orta Asya'da Batı Gök-Türk

41 Tafsilen bk. M. Eliade, index.

sınırına vardığı zaman, Türkler onu ve arkadaşlarını ateş alevleri üzerinden atlatmak suretiyle, kötü ruhlardan temizlemişlerdi[42]. Ayrıca ocağa tâzim, bir kült hâlinde gelişen «ata»lara saygı; yeryüzündeki tabiat parçalarından herbirinin bir «ruh»a sahip olduğu düşüncesinden dolayı dağ, tepe, kaya, vâdi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, demir, kılıç vb. ruhlarına inanış (Yer-su'lar); güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi tabiat-üstü güçler tasavvuru bozkır Türklerinin inançları arasında idi. Ruhlar iyi-kötü (iyilik seven ve kötülük yapan) olmak üzere iki grupa ayrıldığı gibi, «Umay» adı verilen ayrı bir «kutsal güç» vardı[43].

Orhun kitabelerinde Türklerin faydasına çalışan mânevî kuvvetler olarak Yer-su'lar tâbiri oldukça sık geçer ki, bu da Gök-Türk çağında Türk topluluğunun

42 Menandros'tan naklen: **A magyarok elödeiröl es a honloglalasrol**, Budapeşt, 1958, s. 44 vd. Gök-Türklerin ateş'e tâzim ettikleri: Th. Simokatles'den naklen (R. Grousset, **L'Empire des steppes**, 1941, Paris, s. 129). Son zamanlarda Türklerdeki ateş ve ocak kültü hakkında bk: A. İnan, **aynı eserler**, s. 66-71. Ancak daha önceki devirlerde Türklerde bahis konusu edilmeyip ilk defa Gök-Türklerde ortaya çıkan ateş kültünün İranî bir din olan Mazdeizm'in tesirinden doğduğu ve hattâ aynı çağlarda Doğu Gök-Türklerince bile bilinmediği hatırlatılmaktadır. (Bk. R. Giraud, L'Empire des **Turcs célestes**, 1960, Paris, s. 101 vd.).

43 Aslen Türk olmayıp, sonradan Hind-İran îtikadından intikal eden ve aslı «Hümâ» olan Umay için geniş bilgi: A. İnan, aynı eser, s. 35-39.

«kutsal» (kitabelerde: iduq) saydığı yeryüzü avârızını da ayrı birer «ruh» un varlığını kabûl ederek onların yardımcı, iyilik sever kuvvetler olduğuna inanıldığını ispat eder. Bunlar arasında en mühimleri: dağ, orman ve ağaç, ateş ve ocak kültleri idi[44]. Uygurlardaki «Kutlu Dağ» efsanesi[45] ile Gök-Türklerde başkent bölgesi «Ötüken»in kutsal yer olduğu telâkkisi[46] bunun tipik örneklerini teşkil eder.

Asya Hunları ilkbaharda (Mayıs ortalarında) Lung-ç'eng bölgesinde yer-su'lara kurban sunarlardı. Tan-hu (Hun hükümdarı) gündüz güneşe, gece dolun aya tâzim ederdi. Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar yapacakları işte başarı şansını ayın, yıldızların hareketleri ile kontrol ederlerdi. Tabgaçlar da, Hunlar gibi, ilkbahar ve sonbaharda atalara kurban keserlerdi ve tapınak yeri olan bir «taş-ev» içinde sundukları kurbandan sonra, civara kayın ağacı dikerlerdi ki, bunlardan kutlu orman meydana gelirdi[47]. Gök-Türkler 5. ayın 2. yarısında Gök-Tanrı'ya ve atalara, kurt-ata mağarasının önünde tanrılara kurbanlar takdim ederlerdi. Ölüm hâlinde yas törenleri yapılırdı, matem sırasında saç-baş dağıtılır, yüz ve kulaklar bıçakla çizilerek kan akıtılırdı. Bundan sonra yemek vermek âdet hâlinde idi. Hunlarda, Gök-Türk-

---

44 Bk. A İnan, **aynı eser,** s. 48-71.

45 Çin kaynağı Yuan-Shi'den naklen, B. Ögel, **Sino-Turcia,** 1964, Taipei, s. 11 vd; Daha bk. Cuveynî, **Târih-i Cihanguşa** I. (GMS, 1912), s. 45.

46 Kül-Tegin Kitabesi, doğu, str. 23.

47 W, Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları,** s. 80.

lerde, Uygurlarda ve Oğuzlarda ölünün hâtırasına tertiplenen bu törenlere «Yoğ» denirdi[48].

Türk hükümdarları ve kahramanları öldükleri zaman kabirlerinin başına, hayatta iken savaşıp öldürdükleri tanınmış kimselerin sayısı kadar, insan biçiminde yontulmuş taş (balbal) dikilirdi[49]. Ayrıca, Orta Asya'dan Tuna kıyılarına kadar uzanan bozkırlarda yaygın şekilde görüldüğü üzere, taşnene'ler (göbek hizasında tutulan sağ elde and kadehi taşıyan kaba taş heykeller) vardı[50].

Zikrettiğimiz bu inançlar, «semavî» dinler sistemlerine girmeden önceki hemen bütün Türk topluluklarında umumîdir ve görüldüğü gibi, geçen yüz yılın sonlarına kadar, hattâ zamanımızda bile, semavî veya «yüksek» dinlerin çerçevesi dışında kal-

48 Eberhard, Çinin Şimal Komşuları, s. 77, 87 vd; H.N. Orhun, **Eski Türk Yazıtları I**, 1935, s. 52, 70; Menadros'da «dokhia» (yoğ), bk. A. **magyarok elödeiröl**.. s. 50. Atilla için yapılan Yoğ (Yordanes'den naklen: B. Szasz, **A Hunok története**..., Budapeşd. 1943, s. 363 vd.; Altheim, **Atilla et les Huns**, Paris, 1952, s. 192 vd.); F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 404 vd.

49 Balbal dikme âdeti Türklerden Çin'e de geçmişti. T'ang imparatoru Tai-tsung'un mezarı başına dikilen balballar için bk A.D. Graç, **Tuva'da Eski Türk Heykelleri** (tanıtma), Türk Kültürü, sayı 47 (1966), s. 147.

50 Balballar, taşnene'ler ve Türk heykelleri hakkında toplu bilgi: B. Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 131, 136, 146, 166, 169, 196, 201 vd, 263, 296, vd, vb.

mış, başka büyük Türk ve dünya kültür cereyanlarının tesirinden uzak düşen kuzey-doğu Asya bölgesindeki Yakutlarla, Altay dağlarının kuytuluklarında oturan Türk zümreleri arasında varlıklarını muhafaza etmiştir. Ancak bu dinî mahiyetteki inanışlardan hiçbiri şamanizme dahil değildir. Yukarıda belirtildiği gibi, bir inancın şamanik karakter taşıması için, gayesi tanrılarla bağlantı kurmak olan ruhî «mîraç»ın temel prensip teşkil etmesi ve yine şamanlığa mahsus «extase» ın tatbik yeri bulması lâzımdır.

Şamanlıkta ruhun uçuşu (göklere yükselmesi, yeraltlarına inmesi) ile «extase», bir arada ve aynı zamanda vâki olan bir faaliyet belirtisidir. Şaman, evlerin etrafından ayrılmadıkları, öfkeli anlarında, hayattaki akrabalarına zarar verebileceği sanılan ölülerin ruhlarını uzaklaştırır, bazılarını yeraltı katlarıne kadar kovalar, kurbanları yüksek tanrılara sunmak üzere kat,kat göklere çıkar. Gerek semada Bay Ülgen, gerek karanlıklar dünyasında Erlik gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür ve onlarla konuşur. Hastanın bedeninden çıkıp gitmiş olan ruhunu arar, bulur, getirir, yerine koyar (hastalığı iyi eder). Böylece, insanların ruhları ile de sıkı temas hâlindedir. Şaman törenleri de, bu suretle, tanrılar ve ruhlar (esprits) la kendisi arasında bağlantı kurmağa kabiliyetli şamanın vecdî hareketlerinden ibarettir. Şamanlar, bunun için, her parçası üzerine takılan her madde veya yapılan her tasvir veya şekil ayrı bir mâna ifade eden veya ayrı bir varlığın sembolü olan garip elbiseler, külâhlar giyer, maske takar, yine türlü maddeler takılı ve tasvirlerle özel tarzda hazırlan-

mış davulunu veya defini çalar. Bu esnada kendinden geçinceye -yâni tanrılar ve ruhlarla temas sağlayıncaya- kadar zıplar, sıçrar, acaip sesler çıkarır, yalvarır, söylenir, yerlerde sürünür, bazan da bayılır, düşer. Böylece maksadına ulaşmış olur[51].

Şamanın, diğer insanlar üzerinde garip tesirler uyandıran bu davranışında, başarı temin eden bazı şartlara ihtiyaç olduğu aşikârdır. Bu şartlar şaman olma konusunda kendini göstermektedir: Tesbit edildiğine göre, şaman olabilmenin yollarından biri, bir şaman âilesinden gelmek (veraset), öteki de şahsî kabiliyet sayesinde «hidayete ermek» dir. Bu ikincisi doğrudan doğruya irade mahsulü, yahut topluluk veya klan tarafından «seçilme» yoludur. Kendi iradeleri ile veya «seçilme» yolu olan şaman olanlara umumiyetle az rastlanmaktadır. Bunlar, mesleğini atadan tevarüs eden veya tanrıların ve ruhların «dâvet» i ile icra eden şamanlardan daha zayıf sayılır ve fazla itibar görmezler. Daha mühim olan ve çeşitli gruplara göre, verasetle geçtiği veya doğrudan doğruya tanrının, gök'ün bağışı kabûl edilen birinci yol şamanlığının ortak belirtisi, şamanın, etrafındaki insanlardan farklı bir ruh hâli göstermesi, yalnızlıktan hoşlanması, bedenî bir ârıza ile mâlûl olması, sinir hastalığı ârazı ortaya koyması, sar'a nöbetlerine tutulması gibi hâllerdir. Herhangi bir şaman şu iki hususu kesinlikle iyi bilmek durumundadır :

51 Asya Türkleri ve diğer Asyalı kavimler arasında yaşayan şamanlığın bu yönlerden tasvirleri için bk. A. İnan **aynı eser**, s. 72-119; Ayrıca, S. Buluç İA (1968) madde; **Şaman, Şamanlık.**

a — Extase'ın gerektirdiği mânevî-ruhî tutarlılık,

b — İlgili topluluğa mahsus gelenek ve teknikler, yâni, tanrıların, «esprit» (peri, cin) lerin adları, alışkanlıkları, neler yaptıkları, görünmez kuvvetlerin birbirleri ile münasebetleri ve gizli dil. Şaman'ın teknik ve gelenekler bakımından mutlaka yaşlı, tecrübeli bir şaman tarafından yetiştirilmesi icap eder.

Kendini şaman olmağa hazırlayan kişi, rüyasında veya bir hastalığı anında veya «extase» başlangıcında, bir ata ruhu, bir yarı-tanrı varlık, bir hayvan perisi ile karşılaşır ki, bu ilk temas ona, mesleğinde kesin rol oynayan ruhları görmesine, onlarla «mahremiyet» kurmasına sebep olur ve bunu meslekdaşları olan ölü şaman ruhları tamamlar. Kendini bütün diğer ruhlarla temasa getiren, gökyüzüne yükselten veya yeraltına indiren ölü şaman ruhları sayesinde şaman adayı, yalnız ölüler tarafından bilinmesi mümkün gerçekleri öğrenmek iktidarına kavuşur. Ruhları görmek, onların mânevî «tabiat» larına iştirak etmek mânasına gelir. Bu suretle ruhlar ve tanrılar dünyası ile doğrudan doğruya ve «muşahhas» şekilde münasebete girişen şaman bir sürü «ruh»lara sahip olur ki, bunlardan bir kısmı şamanı korumakla, bir kısmı da «mahremiyet» içinde ona yardım etmekle vazifeli bulunurlar. Bu ruh (esprit) lar büyük çoğunlukla hayvan biçimindedirler. Bunlar Sibirya kavimlerinde ve Altaylılarda : Ayı, kurt, geyik, tavşan ve çeşitli kuşlar, özellikle kartal, baykuş, karga suretinde görünebilirler; ayrıca, büyük böcek, ağaç, toprak, ateş hâlinde de tecellî edebilirler. Kendini

diğer dünyalara (gök'e, yeraltına) taşıyan ve ona sırları ifşa eden ata ruhlarından başka,şaman, vecdî seyahatı sırasında, başını koruyan «baş perisi», yeraltına inerken yanında bulunan «ayı perisi» ve üzerine binerek gökyüzüne çıktığı at ruhu taraflarından himaye edilir ve yardım görür. İhtiyaç anında şaman bütün yardımcı ruhları, hem de dünyanın her köşesinden, dâvet edebilir, onlar da birbiri arkasından gelerek işe girişirler. Bu dâveti şaman davulunu veya defini çalarak yapar. Törenin başlangıcında, yâni göklere veya yeraltına seyahat hazırlığında bu yardımcıların rolü büyüktür. Onların geldikleri ve yardıma giriştikleri, şamanın o hayvanların seslerini, bağırış ve ötüşlerini aynen taklide ve onlar gibi hareket etmeğe başlaması ile anlaşılır. Meselâ, Tunguz şamanı, baş yardımcılarından biri yılan olduğu için, yerlerde sürünmeğe çalışır. Eskimo şamanı kurt gibi ulur. Japon şamanı ren geyiği olmağa gayret eder. Veya birçok yerlerde şamanlar kuşlar gibi ötmeğe, uçuşmağa girişirler. Şamanlar yüzlerine bazan mahrem ve yardımcı hayvanı tasvir eden maskeler takmak suretiyle aynı sonuca ulaşırlar. Şaman, dâvet ettiği hayvanlarla konuşmak için, öğrendiği onların «gizli» dillerini kullanır. Bu daha ziyade, uluma, böğürme, meleme vb. şeklindedir. Başta kuşlar olmak üzere, hayvanların «gizli dillerini» bilen şaman dünyadaki bütün tabiat sırlarını tanıma imkânını bulur, çünkü tanrıların dış görünüşlerinden ibaret olan bu hayvanlar ona bütün gizlilikleri açıklarlar ki, bu da şamana gelecekten haber verme yetkisini kazandırır. Artık şaman için, her ruh, peri, cin ile, her cins tanrı

ile konuşmak, arzu ve istekleri onlara aktarmak, kesilen kurbanların ruhunu takdim etmek, ricada, şefaatta bulunmak ve bu maksatlarla kâinatın 3 kozmik bölgesinde (yeryüzü, gök, yeraltı) serbestçe ve rahatça gezip dolaşmak, ve ölüleri diriltmek dahil, her türlü sırra vakıf olmak imkânını engelleyen hiçbir şey kalmamıştır.

Davulunu çalarak cinleri, perileri toplayan şamanın elindeki ip veya asâ bir kozmik bölgeyi diğerine bağlayan «yol» dur. Esasen aşağı-yukarı her varlığı, her gözle görünen ve görünmeyen kuvveti emri altında tutan şaman için mistik seyahatlerinde kullanacağı birçok araçlar vardır: Kayın ağacı dalından yaptığı dokuz basamaklı, merdiven taklidi kertikli veya, kurban edilmiş atın derisinin asıldığı sırık, şamanın gezi sırasında yürüyeceği «yol»lardır. Gökkuşağı gökyüzü ile yeraltını birbirine bağlayan köprüdür. «Dünya ağacı» da bunlardan biridir. Şaman, elindeki merdiveni vasıtasıyla, yüksek dalları gök' ün 17. katındaki Bay Ülgen'in sarayına dokunan «dünya ağacı»nın tepesine çıkar. «Hayat ağacı» ise bunun başka şekli olup, kozmik bölgeleri birbirine bağlar. Bazı yerlerde 7 katlı gösterilen ve kutup yıldızı ile ilgili «kâinat dağı» ve dünyanın merkezinden geçen «kâinat mihveri» veya «dünyanın direği» de aynı vazifeyi görmek suretiyle, şaman tarafından kullanılır vb...

Görülüyor ki, şamanlık bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekten haber vermek düşüncesi olan bir

sihirdir. Yalnız, Eski-ve Orta çağlarda çok yaygın bulunan mâlum sihirden farkı, bunun ferdî ve şahsî olmasına karşılık, şamanlığın orta-ve kuzey Asya topluluklarında ve dünyanın birçok yerlerinde az veya çok kalabalık «cemaat» lere sahip olmasıdır. Gerçekten, belirtelim ki, burada kısaca tanıtmağa çalıştığımız özellikleri ile şamanlık, zannedildiği gibi, yalnız Asyalı Türk topluluklarına mahsus değildir. Başta M. Eliade olmak üzere, birçok araştırıcıların tesbit ettiklerine göre, hiç olmazsa bu tesbitlerin yapıldığı son yarım yüzyıl içinde Tunguzlarda, Moğollarda, Mançularda, Laponlarda, Eskimolarda, Vogul, Ostiyak ve Samoyetlerde, Kafkaslarda, Hindistan'da, Çin'de, İndonezya'da, Malezya'da, Melanezya'da, Polinezya'da, Avusturalya'da, Büyük Okyanus'un öteki adalarında, Alaska'da, Groenland ve İzlanda'da, Kuzey Amerika'da, Güyan'da, Amazon bölgesinde ve Afrika'nın birçok yerlerinde hayvan cinslerinin değişmesi ruh, cin, peri, telâkkileri, törenlerin icrası bakımlarından ufak-tefek ayrılıklar yanında temel prensipler değişmemek şartıyla şamanlık yaşamıştır.

Tekrara hacet yoktur ki, gerçek şamanlığın tarihî Türk topluluklarında görülen yer-su inançları ile bir ilgisi mevcut değildir. Ancak şaşırtıcı bir uygunluk göze çarpar. Esasen şamanlığın en dikkate değer bir özelliği de girdiği bölgelerdeki halkın mâneviyatına, ruh dünyasına bürünme kabiliyetidir. Şamanik «extase», ruhun seyahati ve tanrılarla bağlantı kurması konusunda eski Türk topluluğunun tabiatta

var kabûl ettiği esrarlı kuvvetleri iyiden iyiye istismar etmiştir. Bu, özellikle, atalar kültünün, kartal inancının, demirciliğin ve at kurbanının şamanik vasıf kazanmasında görünür. Böylece şamanlık eski Türk inanç sistemini yavaş yavaş işleyerek, bütün mâneviyat âlemini belirli bir kadro içine almağa muvaffak olarak kendini âdeta bir «din» sağlamlığına ulaştırmıştır[52].

Hemen belirtelim ki, dinî inançlara dış tesirler yalnız bizde görülen bir durum değildir. Din tarihçilerine göre, bütün dinlerde böyle yeni unsurlarla birleşmeler, yenileşmeler olmuştur ve olmaktadır. Dünya tarihinde, belki en eski taş-devri'nden önceki zamanlar dahil, hiçbir yerde «aslî» ve «saf» bir dinin bulunamayacağını, hiçbir dinin tamamıyla «yeni» olmasının imkânsızlığını ve «tarihin, dinî inançları ve telâkkileri, mitolojik yaratmaları değişikliklere uğratarak, usullere ve törenlere başka şekiller vererek, onları zenginleştirerek veya fakirleştirerek akıp gittiğini» söyleyen araştırıcılar her dinin içinde şamanlık izlerinin bulunacağını, Orta-ve Kuzey Asya şamanlığının da esasen «orijinal» karakter taşımadığını, oralardaki şamanın düşünce ve «extase» tekniğinin o bölgeler halkı tarafından ilk defa ortaya konan şeyler olmadığını, şamanlığın orta - ve kuzey

---

52 Şamanlık telâkkilerinden çoğu Müslüman-Türk toplulukları arasında zamanımıza kadar yaşamağa devam etmiştir (Bk. A. İnan, **Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları**, İlâhiyat Fak. Dergisi, IV, Ankara, 1952).

Asya sahasının gerçek dini sayılamayacağını belirtmişlerdir[53].

O halde şamanlık nerede doğmuş ve bizim ülkelere nasıl gelmiştir?

Şamanlığın menşei hakkında başlıca iki teori vardır. (Bazı şamanlık törenlerinin «âşıkane» sahnelerinden dolayı, şamanlığı, cinsî heyecanları tatmin duygusuna bağlayan üçüncü bir fikir, itibar görmemiştir.)

Bu teorilerden ilki A. Ohlmarks'a âittir. Ona göre şamanlığın kökünde daha ziyade «arctique» bölgede kendini gösteren bir çeşit asabî hastalık yatmaktadır. Kuzey kutbuna yakın veya biraz daha güney bölgeler (subarıtique)deki şiddetli soğuklar, uzun geceler, tenhalık, inziva, vitamin eklikliği gibi hâller bölgede yaşayan insanların sinir sistemleri üzerinde bazı tesirler uyandırmakta ve onları özel bir asabî rahatsızlığın (hysterie arctique) pençesine düşürmektedir. Şamanların sık sık sar'a nöbetine tutulmaları bundandır; hakikî sar'alıdan farkları da kendi iradeleri ile aşkın (transe)ı gerçekleştirebilmeleridir. Şamanlığın bu açıklanmasını takviye eden daha bazı müşahede ve kayıtlar da vardır. Büyücü-

53 M. Eliade'den önce de, şamanlığın aslında Orta Asya menşeli olmayıp, sonradan Türkler arasında yayıldığını ileri sürenler de vardı. Meselâ, W. Schmidt, **Rassen und völker.**, II, Luzern, 1946 (bk. DTCF Dergisi, V, 3, 1947, s. 348). W. Eberhard da daha o zaman W. Schmidt'in bu kanaatine katıldığını söylemişti (göst., yr.).

lerin ve hastaları iyi eden sihirbazların çoğunlukla aynı rahatsızlığa tutulmuş oldukları görülmüştür. Buna göre şamanlığın kutup bölgesinden güneye doğru yayılmış olması gerekir.

Fakat umumiyetle şamanlarda tesbit edildiği söylenen ruhî, zihnî rahatsızlıklara dünyanın her yerinde rastlanmaktadır. Üstelik belirtilmiştir ki, şamanlar, kendileri hasta olmaktan ziyade «hastaları tedaviye kabiliyetli» kimselerdir. Kendi rahatsızlıklarını bizzat tedavi eden şaman başkalarını da hastalık ve huzursuzluktan kurtarır. Bu itibarla çoğunlukla tam bir sıhhate sahiptirler. Hattâ topluluk içinde zihin sağlamlığı bakımından en ileri durumdadırlar. Orta Asya kavimlerinden Buryatlarda şamanlar zengin şifahî destan edebiyatının koruyucuları olmuşlardır. Yakut şamanının söz hazinesi 12 bin kelimeyi bulduğu halde, halkın konuştuğu kelime sayısı 4 bini geçmez. Kazak-Kırgız şaman (baksı) ları, şarkıcı, şâir, müzisyen, kâhin, hekim, ve halk gelenek ve menkıbelerinin yaşatıcılarıdırlar.

Bundan dolayı, başta M. Eliade olmak üzere, ikinci teori taraftarlarınca, şamanlığın menşeini güneyde, sıcak bölgelerde aramak lâzımdır. Gerçekten dünyanın çeşitli yerlerindeki şekil ve belirtileri arasında yapılan araştırmalar bu görüşün doğruluğunu ortaya koymaktadır.

Şaman olmanın, yukarıda söylediğimiz, iki şartı Güney - Afrika, Güney-Sûdan, Malezya, Sumatra, Güyan, Amazon topluluklarında büyücü ve sihirbazın

şartlarıdır. Bazı Orta Asya topluluklarında «Ak şaman», «Kara şaman» ayırımındaki ikilikde İran tesirini görmek mümkündür. Yakutlardaki «hayvan ana», «semavî zevce» tasavvurları, ana hukukuna dayalı âile telâkkisinin hatıralarındandır. Yine Yakutlarda, adına ilkbaharda ve yazın şenlikler tertiplenen, bereket ve doğum tanrıçası Ayzıt da öyle. Altaylı şamanların en ulu tanrı saydıkları Bay Ülgen'in durumu da bununla karşılaştırılabilir. Çünkü 9 erkek, 9 kız evlâdı olduğuna inanılan bu tanrı daha ziyade bereket tanrısı olup ürünün bolluğu ve iyi vasıflı olması ile ilgilenmektedir ki, toprağa bağlı güney kültürlerin tasavvurlarındandır. Ölülerin ruhları ile münasebetler Kuzey Amerika'da, Eskimolarda, Avusturalya'da, hattâ eski Keltlerde görülür. Altaylılarda uyuşturucu madde (özellikle genevir tohumu) kullanmanın kaynağı eski İranlılardır. Üç kozmik bölge ile bunları birbirine bağlayan «mihver» (dünyanın direği) telâkkisi eski Germenlerde, Hind'de, Mısır'da, eski Yunanistan'da, Bâbil'de mevcuttu. «Dünyanın merkezi», «kozmik dağ» açıkça Hind tesiri; «dünya ağacı» Hind-İran; ağaç-kuş terkibi, eski Germen; «hayat ağacı», «âkıbet kitabı», «canlanan kemik», İran, Hind, İbranî, Mezopotamya; 7 ve 9 sayıları vb.. güney tesirleridir. Şamanın kutsal cübbesinin temsil ettiği hususlar Eskiçağ hükümdarlarının ve din adamlarının elbiselerinde görülür. Şaman aynası da güney menşeli olduğu gibi, şamanın meşhur davulu da Budizm yolu ile, Hindistan'dan gelmiştir. Şamanlık, «sihirli uçuş»u ve diğer özel-

likleri ile bütün eski Hind'de ve Hind-Avrupalılarda, eski Çin'de mevcut olmuştur[54].

Şaman kelimesi de bu sihrî inancın menşeinin güney olduğunu göstermektedir. Şaman terimi Tunguzcadan -Rusça yolu ile- Batı ilim dünyasına geçmiş ise de, aslen Sanskritçenin kollarından bir dile bağlanmaktadır. Bundan 60 yıl kadar önce «şaman» kelimesi ile bunun Türkçe karşılığı kabûl edilen «kam» sözünün, fonetik bakımdan, birbirinin aynı olduğu ileri sürülmüştü. Daha sonra bu iddianın yetersizliği gösterilirken, Hind-Avrupa dillerinden Toharcada (Samane = Budist râhip) ve Sogdçada (smn = saman) kelimelerinin keşfedilmesi, terimin Hind menşei olduğu düşüncesini destekledi ve bu husus tarihî ve etnografik vesikalarla büsbütün kuvvet kazandı[55]. Şaman kelimesi Tunguzcaya yabancı görünüyordu ve şamanlığın güneyden kuzeye doğru yayılışında Budizm (lamaizm) tesiri sezilmekte idi. Budizm 4. yüzyılda Kore'ye, sonraları Uygurlar arasına, 13. yüzyılda Moğollara, 15. yüzyılda Amur nehri bölgesine nüfuz etmişti. Mançular arasında ise Budizm 9. yüzyılda görünmüş, fakat Ming sülâlesi zamanında (14-17. yüzyıllar) yayılmıştı. «Ruh» adlarından bir kısmı Moğol ve Mançu dillerinden alınmış ise de, «ruh» larının çoğunluğu Budist menşeli olan ve şaman cübbesinin üzerindeki tasvirle

---

54 Şamanlığın menşei teorileri için bk. S. Buluç, İA mad. Şamanlık. Bu bahis ile şamanlığın yayıldığı yerler, bozkırlar bölgesine tesirleri vb. için. M. Eliade ayn. eser, indeks.

55 M. Eliade, aynı eser, s. 430 vd.

rin Budist rahipleri kostümlerinin taklidi bulunan Tunguzlar nihayet, komşuları olan Yakutlara tesir etmişlerdi. Şüphesiz «mîrâc» gibi bazı şamanik unsurları ihtiva etmekle beraber Budizm[56], şamanlık demek değildir. Fakat bu güney kültürleri mahsulünün Orta ve Kuzey Asya'ya nüfuzunda başlıca aracı rolünü oynamıştır.

Gerçekten eski Türk topluluklarında şamanlığa benzer bir inancın varlığına ihtimal verdirecek hiçbir kayıt mevcut değildir. Altay Türkleri tarafından bugün «şaman» mânasında kullanılan Kam sözü, Gy. Németh'in araştırmalarına göre, hiç olmazsa 5. yüzyıldan beri yaşamaktadır. Avrupa Hunları tarihinde Atakam ve Eşkam adlarında iki «şef» den bahsedilmiştir[57]. Buradaki «kam» hecesi «din adamı»nı anlatan bir tâbir ise, bu, «şaman»ı değil, fakat eski Türk dininin temsilcisi mânasını ifade etmiş olmalıdır. Çünkü Hunların örf ve âdetleri hakkında oldukça geniş bilgi veren Lâtin (meselâ, A. Marcellinus, 4. yüzyıl sonları) ve Germen (meselâ, Jordanes, 6. yüzyıl ortaları) yazarların «Hunların dinî törenleri yoktur» diyecek yerde[58], garip ve ilgi uyandırıcı şaman âyinleri ve şamanik telâkkilerden haber vermeleri beklenirdi. Hükümdar âilesinin Budizmle yakın ilgisine rağmen Tabgaçlarda (5. yüzyıl) şamanlığı hatırlatan bir şey yoktur. Uygurlarda (8-11. yüz-

56 Bk. W. Ruben, Buddhistlik ve Şamanlık, 1939, Ankara, s. 97-107.

57 Gy. Néimeth, **Atila és Hunjai, 1940,** Budapest, s. 224; Ayrıca B. Szasz, **A Hunok története., s.** 515.

58 Bk. Szasz, **aynı eser,** s. 515.

yıl) bile bu hususta açık bir delile tesadüf edilmez. Hattâ Uygurlarda kam sözü, «din adamı» değil, büyücü, sihirbaz mânalarında kullanılmıştır[59]. Orhun kitabeleri dahil, şimdiye kadar ele geçen Gök-Türkçe yazılı metinlerde ne umumî olarak «din adamı» mânasında, ne de «şaman» mânasında kam kelimesine rastlanmadığı gibi[60], bütün bu vesikalarda şamanlığı îma eden bir kayıt bulunmamıştır. Bundan dolayı, Gök-Türkler zamanında bile Türk dinî itikadlarını gelişi-güzel şamanlık telâkki etmenin tehlikesi üzerine dikkat çekilmiş idi[61].

---

59 A. Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, s. 163.

60 Bu husus vaktiyle W. Barthold'un da dikkatini çekmişti (Bk. **Orta Asya Türk Târihi Hakkında Dersler**, 1927, İstanbul, s. 11).

61 R. Giraud, **L'Empire des Turcs célestes.**, s. 110, 114. W. Barthold: «Bu akide iptidaî ve medenî dinler arasındaki esas farkı ortaya koyar. Şamanîlik gibi iptidaî insanların dinleri birtaktm halâhi melkûrelerle alâkalı değildir» dediği bu «dini» (**Dersler**... s. 13) kolayca Türklere mâl etmişti. Şamanlığın din'den ziyade «sihir» sayılması gerektiğini sezen, fakat Türklerin kendilerine mahsus bir dinleri olması lâzım geldiğini düşünen Ziya Gökalp tasavvur ettiği bu asli Türk dinine «Toyunizm» adını vermişti (**Türk Medeniyeti Târihi**, 25, 95 vdd.) Fakat bu din aslında Budizm idi (Krş. Cuveynî, **Tarih-i Cihanguşa**, I (GMS. 1912) s. 44 vd., A. İnan, **Şamanizm**, s. 1) ve «rahip» demek olan «Toyun» kelimesi Türkçeye Çince (tao-jen)den geçmişti (**Eski Uygur Sözlüğü**, s. 248).

III

Eski Türk Dini

Bozkır Türklerinin dinî inançlarını şu üç noktada toplamak mümkündür :

a — Tabiat kuvvetlerine inanma

b — Atalar kültü

c — Gök-Tanrı

a — Yukarıda sırası geldikçe işaret edildiği üzere, eski Türkler tabiatta birtakım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Bu nokta açık şekilde yer-su (yär-sub) tâbiri ile Orhun kitabelerinde ifadesini bulmuştur. Aynı inanış «yir-suv» tarzında Uygurlarda da vardı[62] Bunlar «iduk» yâni kutsal idiler. Tabiat kuvvetlerine îtikad, hemen bütün «halk dinleri» nde mevcut bulunmaktadır[63] ve fizikî çevrede rastlanan yanardağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, yıldırım, ay, yıldızlar, güneş vb... gibi tabiat şekil ve hâdiseleri karşısında duyulan hayret, kor-

---

62 Eski **Uygur Türkçesi Sözlüğü**, s. 298.

63 Bu tarz inanışların türlü izahları yapılmak istenmiştir ki, başlıca teoriler olan: Animizm (ruhçuluk, canlıcılık) ve Naturizm (tabiatçılık) hakkında bk. M. Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, s. 53-63; N. Ş. Kösemihal, **Sosyoloji Tarihi**, 1955, İstanbul, s. 53-63.

ku, saygı hisleri dolayısiyle bunların kutsallaştırılmasından doğmuştur. Eski Türklerde yer-su'ların ayrı ayrı fonksiyonlarını tâyin etmek için gerekli bilgilere sahip değilsek de, umumiyetle bu nevi «halk inançları» nda maddî hayat şartlarının, ekonomik ve sosyal âmillerin de rol oynadığı kabûl edilmektedir. Meselâ, çiftçi kavimlerde daha çok verimlilik ve bereket tanrıları olarak kendine tapılan kuvvetler gö rülür. Birçok eski Doğu inançlarında «toprak ana» en fazla saygı duyulan bir tanrıçadır. Savaşçı kavimlerde çarpışma, zafer tanrıları birinci plânda yer almaktadır. Çobanlıkla uğraşan topluluklarda ise, meselâ hayvanların yavrulaması ve koyun kırpma zamanları hususî törenler yapılır. Bu gruba giren çok tanrılı halk dinlerinin, umumiyetle, içinde zuhur ettiği topluluğun dışına yayılmak temayülünde olmadıkları müşahede edilmiştir. Halk dinlerinin bu «mahallî» olma vasıflarına karşılık, «yüksek» dinler, bütün insanlığa hitap etmeleri ile, cihânşümul olmak karakterini taşırlar[64].

Türklerınkine benzer «halk» dinleri eski kavimlerde umumî idi. Eski Hind'in kutsal kitabı olan Veda'larda tanrı adları tabiat kuvvetlerini gösterir. Meselâ en mühim Hind tanrılarından olan Agni, ateştir; İndra, yıldırım, yağmur ilâhıdır. Hind-İran mitolojisinde Frangrasyan (Afrasyab) savaş tanrısıdır. Yine Sanskritçede Dyaus (=tanrı) «parlak

64 Bu hususlarda bk. Freyer, **Din Sosyolojisi**, (Türk. terc.) Ankara, 1964, s. 64-68.

sema» mânasındadır[65]. Eski Yunan tanrı ve tanrıçaları hep tabiat kuvvetlerinin ilâhlaştırılmasından doğmuştur: Zeus, gökyüzünün hükümdarı olup yağmur yağdırır, şimşek çaktırır, bulutları sevk ve idare eder vb. Apollon, güneş, gençlik tanrısı; Afrodit, ilkbahar, aşk tanrıçası; Poseidon, deniz tanrısı; Hades, karanlık yeraltı (cehennem) tanrısı; Ares, savaş tanrısıdır vb.. Ancak eski Yunanlılar, tıpkı eski Mısırlılar ve Mezopotamyalılar gibi, tanrıları, kendilerine benzer birer «insan» olarak tasavvur ettiklerinden, aralarında «beşerî» mâceralar hayal etmişler, Yunan mitolojisi de bu suretle vücut bulmuştur. Eski Yunanlılarda her şehrin de bir «koruyucu» tanrısı vardı. Bütün bu tanrıları memnun etmek için onlara bal, zeytinyağı, güzel koku ve ayrıca kanlı kurbanlar sunan eski Yunanlılar, ölülerin ruhlarının, Hades'in ülkesi olan toprak altına indiğine inanırlardı. Eski Mısır'da Nil nehri bereket tanrısı idi. İran'da Zerdüşt dininin ulu tanrısı olan Ahuramazda'nın temsilcisi ateş idi. Romalılarda her yerin «koruyucu» perileri vardı, her insanın da bir koruyucu perisi olurdu (erkeklerinkine genius, kadınlarınkine juno adı verilirdi). Eski Germenlerde bir soyun, bütün üyeleri arasında işbirliğini sağlayan «uğur»ların varlığına inanılırdı[66]. Misâlleri çoğaltmağa lüzum görmeden şunu ilâve edelim ki, çeşitli ülkelerde bü-

---

65 Dyaus sözünden Yunancaya Zeus, Lâtinceye Jovis, günümüz İtalyancasına Dio, İspanyolcaya Dios, Fransızcaya Dieu kelimeleri çıkmıştır.

66 Tafsilen bk. A. Cchimmel, **Dinler Tarihine Giriş**, s. 54, 58.

tün bu tanrılar veya tanrıçaların tasvirleri, mücessem (plastik) şekilleri yapılıyordu. Eski Yunan tanrı heykelleri, Hind putları; ağaçların, mağaraların, pınarların, büyük kayaların ruhlarla meskûn olduğuna inanılan, taşlara tapınılan Câhiliye devri (İslâmlıktan önceki devir) Araplarında, başta Lât, Menat, Uzzâ olmak üzere bir sürü put.

Eski Türklerde «ruh»ların «insan» biçiminde tasavvuru olmadığı için, putlara da rastlanmaz. Türkler gizli kuvvetin bulunduğunu düşündükleri tabiat ârızalarını görüldükleri gibi kabûl etmişler ve sadece onlara kutsallık atfetmekle yetinmişlerdir ki, bunun delilini Orhun kitabelerinde iki «yer-su» için tasrih edilmesi vermektedir: «Iduq ötüken» (=kutsal Ötüken)[67] ve «Tamıq ıduq baş»[68].

---

67 Kiilteğin Kitabesi, doğu, str, 23. Ötüken, Orhun ırmağının çıktığı yaylanın adıdır. Burası eski Türk hakanlıkları başkent bölgesidir. Tanınmış Fransız orientalisti P. Pelliot, ötüken adını, Moğolca ile açıklamak isteyerek, Moğol toprak tanrıçası Atügän veya İtugän ile aynı saymıştır. (Bk. Toung Pao, 4-5, 1929, s. 212-219). R. Giraud'nun da belirttiği gibi (L'Emp. d. Turcs célestes, s. 107). Türklerde toprak tanrı ve tanrıçası mevcut olmadığı için, bu bölge ancak çok sonra Moğollar devrinde tanrıçalığa çıkarılmış ve isim de olduğu gibi Moğolcaya geçmiş olabilir. Kelimenin aslı Türkçe olup (Ötüg, ötük, ötügcü) dilek, dua ve niyaz edilen yer demektir (**Eski Türk Yazıları**, IV, 1941, s. 178; **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, s. 154 vd.).

68 Yâni «Kutsal Tamık (suyu) kaynağı (kültegin, kuzey str, 1, Bilge, doğu 29). Bu herhalde Orhun nehrinin kaynağı yanında bulunan Tamir ırmağıdır (R. Giraud, **aynı eser**, s. 107).

Eski Türk dininde ruhlara inanışın diğer bir belirtisi de kâhinlik veya falcılığın Türkler arasında itibar görmesidir. Avrupa Hunlarındaki falcılığa Lâtin kaynaklarında işaret edilmiştir[69]. Uygurlardan kalma mühim dil yadigârlarından biri de «Irk Bitik» adlı ve kâhinlikle ilgili eserdir[70]. Ancak falcılık ve kâhinlik de bütün Eski-ve Orta çağlarda umumî idi. Eski Mısır, Yunan, Bâbil kâhinleri meşhurdur. Romalılar da fala ve kâhinlere inanırlardı[71].

b — Eski Türk inanç sisteminin 2. esasını atalar kültü teşkil eder. Ölmüş atalara tâzim, onlar için kurbanlar kesilmesi «pederşahî (patriarcale) âile» de baba hâkimiyetinin inanç sahasındaki belirtisi sayılmaktadır. Telâkkiye göre, baba ve umumiyetle atalar, öldükten sonra dahi, ruhları vasıtasıyla, âile efradını korumağa devam ettiklerinden, onlara karşı duyulan minnet hissi türlü şekillerde ortaya konmaktadır. Din tarihi araştırıcıları ve etnologların, sosyal ve ekonomik şartları dolayısiyle, eski Orta- ve Kuzey Asya kavimlerinde atalar kültünün bulunabileceği hakkındaki düşünceleri Türkler yönünden tarihî kayıtlarla da kuvvet kazanmıştır. Asya Hunlarında her yılın mayıs ayı ortalarında atalara kurban sunulurdu. Atalara âit hatıraların kutlu sayılması, mezarlara yapılan tecavüzlerin ağır şekilde cezalandırılmasından da anlaşılıyor. Avrupa Hun tarihinde Attila'nın 2. Balkan seferinin (447) sebeple-

69 Bk. **Attila ve Hunları** (Türk. terc.), Ankara, 1962, s. 119 vdd.

70 Bk. **Eski Türk Yazıtları** II, 1939, s. 69-93.

71 A. Schimmel, aynı eser, s. 55.

rinden biri olarak Hun hükümdar âilesi kabirlerinin Margos (Belgrad civarında Tuna üzerinde şehir-kale) piskoposu tarafından açılarak soyulması gösterilmektedir. M.ö. 79 yılında benzer bir hâdise Hun hükümdarını Moğol Ohuanlarla savaşa sevk etmişti[72]. Hunlar bakımından büyük hakaret sayılan bu harekete Asya'da Moğolları, Batıda misâlini gördüğümüz hırsız papası teşvik eden âdil de eski Türklerin, ölülerini silâhları, kıymetli eşyası, bazen ölen başbuğun altın ve gümüşle bezenmiş teçhizatlı atları ile ve kadınları süs eşyası ve mücevherleri ile birlikte gömmeleri idi. Çünkü Türkler öbür dünyada ikinci bir hayatın varlığına (âhiret) ve ruhların ebedîliğine inanıyorlardı. Eski Türkçede (Gök-Türk, Uygur) ruh, can mânasında «tin» kelimesi kullanılıyordu. Bu, aynı zamanda «nefes» demekti. Ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçması şeklinde tasavvur ediyorlar, böylece bazen «öldü» yerine «uçtu» diyorlardı[73]. Ruhları öbür dünyaya göçen

---

72 B. Szasz, **A Hunok törtenete...** s. 500, 520; F. Altheim, **aynı eser,** s. 146.

73 Meselâ, Kül-Tegin, doğu, str, 16. W. Barthold, bu Türkçe tâbire dayanarak eski Türklerin itikadında insanın öldükten sonra kuş yahut böcek suretine tenasüh (transmigration) ettiği yolunda bir inanışın var olduğu sonucunu çıkarmakta ve şöyle demektedir: «Batı Türklerinde, hattâ İslâmiyeti kabûlden sonra bile «öldü» yerine «şunkar boldı» yani «şahin oldu» ibaresi kullanılıyordu» (**Dersler,** s. 14 vd.). Halbuki, burada tenâsuh değil, sadece ruhun bedenden ayrılması bahis konusu olduğu gibi, «şunkar boldı» deyimindeki şunkar ke-

ataların orada rahatsız edilmemeleri, iyi yaşamaları lâzımdı. Ayrıca ataların tasvirlerinin yapılıp saklandığına dair kayıtlar da görülmektedir[74].

Atalar kültüne sahip başka kavimlerde bu inanç, ölen bazı kudretli kimselerin sonra ilâhlaştırılıp yarı-tanrı sayılacak kadar ileri gitmiştir (meselâ, eski Yunanda heros'lar). Ölünün gelecek hayatında daha mutlu yaşayacağına inanılan bazı Hind - Avrupa ka-

---

limesinin Farsça olduğu üzerine dikkati çeken R. Giraud tarafından, 8. yüzyıl Türklerinde henüz mevcut olmayan bir güney tesirini ortaya koymaktadır. (**L'Emp. d. Turcs célestes**, s. 110). Diğer taraftan Türklerde görülen şekilde ruh'un «nefes» olarak tasavvur edilmesi de bir umumîlik göstermektedir. Meselâ, Fransızcada ruh (esprit) kelimesi lâtince spiritus (=nefes almak) dan gelir. İngilizcede aynı manâda soul veya spirit kelimesi vardır. Eski Yunancada psukhe (psyche = ruh) üflemek demektir. Farsçada ruh=revân dırki, yürümekle ve rüzgârla ilgilidir. Ruh Arapçada da yine rüzgâr ile ilgili olarak rîh'den türemiştir. (Bk. M. Taplamacıoğlu, aynı eser, s. 100).

74 Yukarıda ne şamanlıkla ne de totemcilikle ilgisi olmadığını açıkladığımız tös (put) ler, ataları temsil ediyordu (A. İnan, **Şamanizm**, s. 43). 1253 yılında Moğolistan'a giden rahip-elçi Rubruquis, orada bir Uygur tapınağında gördüğü putların neye delâlet ettiğini sorduğu zaman Uygurlardan şu cevabı almıştı: «Bunlar tanrı tasvirleri değildir. Bizimkilerden biri öldüğünde yakınları onun suretini yapar, tapınağa koyar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak, hürmetle muhafaza ederiz» (A. T'serstevens, **Les Précurseurs de Marko Polo**, 1959, Paris, s. 253 vd).

vimlerinde ölünün mezarına eşyası konulur, hattâ büyük ve saygıdeğer ölülerin akrabaları da öldürülerek yanına gömülürdü. Bu insan kurbanı âdeti, özellikle Keltlerde dehşet verecek kadar vahşiyane idi[75]. Kuzey Avrupa kavimlerinin, kutsal hayvanı erkek domuz olan bereket tanrısı Freyr için yaptıkları törenler arasında insan kurban etmek de vardı[76]. Hind-Avrupalı Sogdlarda da insanlar kurban edilirdi[77]. Yunan mitolojisinde «toprak ana» Gea'nin kendi çocuklarını öldürüp yemesi, Zeus'un oğlu gösterilen, sarhoşluk ve verimlilik tanrısı Dionysos (Romada Bakhus)'un Titanlar tarafından keza öldürülüp yenmesi ve Zeus'un da onun yüreğini yemek suretiyle yeni bir Dionysos meydana getirmesi insan kurbanı âdetinin izleri sayılabilir[78]. Nihayet Troia savaşlarında İphigenia ile Orestes'in tanrılara kurban olarak sunulduğu bahis konusu edilmiştir[79]. İran'da manihaist kozmolojide «hayat anası» denilen ilk insanın Karanlık devleri tarafından öldürülüp yutulması da buna benzer. Eski Hind dininde sayısız çocuk doğurup, sonra bunları öldürerek yiyen tanrıça Kali de öyle. İskitlerde mevcut olan insan kurbanı âdetinin, -0. yüzyıla kadar İslâvlar arasında yaygınlaşarak devam ettiği İbn Fadlan'ın korkunç kadın kurbanı tasvirinden anlaşılmaktadır[80].

75 A. Schimmel, aynı eser, s. 63.
76 A. Schimmel, aynı eser, s. 62.
77 W. Eberhard, TM, VII-VIII, 1947, s. 174.
78 A. Schimmel, aynı eser, s. 46 vd. 160, 165.
79 E. Peterich, **Küçük Yunan Mitologyası**, s. 114, 119.
80 **İbn Fadlan Seyahatnâmesi**, s. 77, vdd.

İnsan kurbanı asıl Sâmî kavimlerde ehemmiyet taşıyordu. Ken'an bölgesinde (Arabistan'ın kuzey sahası) bereket ile ilgili olarak, tabiatın gidişini idare eden ilâhlara insanlar kurban edilirdi. Tanrının hiddetini yatıştırmak için, Câhiliyye Araplarınca en kıymetli evlât olan, erkek çocuk takdim olunurdu[81]. Bu insan kurbanının izleri Sâmî menşeli olan «semavî» dinlerde de devam etmiştir. Hz. İsa'nın insanlığı kurtarmak için, kendisini feda ettiği telâkkisi gibi. Bizzat İsa «Son Yemek»inde ekmeği kendi vücuduna, şarabı kendi kanına benzetmiştir ki, o kan insanlığın selâmeti uğruna dökülecektir. İslâmiyette kutlanan «Kurban bayramı» dolayısiyle anlatılan Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etme teşebbüsü hikâyesi mâlûmdur. İnsan kurbanı âdeti Uzak-doğuda da vardı. Çin kaynakları Kore kavimlerinden Fu-yü'ların böyle bir geleneği olduğunu kaydederler[82]. Bazı Moğol kavimlerinde ve Çin'de de bu âdetin bulunduğuna dair işaretler mevcuttur[83].

Eski Türklerde en büyük kurban, bozkırlı Türkün kutsal bir duygu ile sarıldığı at'tır. Buna dair misâl pek çoktur. Orta Asya eski Türk bölgesinde özellikle Altaylardaki kurganlarda, birçok at iske-

---

81 A. Schimmel, **aynı eser,** s. 103 vd.

82 W. Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları,** s. 17.

83 B. Ögel, **Türk Kültür Târihi,** s. 296 vd; W Eberhard, **Çin Tarihi,** 1947, s. 61 vd.; M. Özerdim, Belleten. 1962, s. 31 vd.

leti bulunmuştur[84]. Diğer hayvanlardan erkek cinsi üstün kurban sayılırdı[85].

Eski Türklerde de insan kurbanı olduğunu zannettirecek bazı işaretlere rastlanmaktadır. Meselâ, Asya Hun topluluğunda «ölüyü takip etme» (yakınlarının ölü ile birlikte gömülmesi)[86], Gök-Türklerin «Deniz tanrıçası ile münasebette bulunan dedelerinden birinin avda bir geyik öldürmesi üzerine onun kabilesi mensuplarının, geyik öldürmelerinden dolayı, o günden itibaren hep kurban için insan göndermek zorunda kaldıkları»[87] gibi kayıtlar vardır. Bunların en sarihlerinden biri, Asya Hunlarına sığınan bir Çinli kumandanın kurban edildiğine dair olan haberdir[88]. Bunlara, Attila'nın ölümü münasebetiyle birçok kimselerin de öldürülerek mezara gömüldüğünü bildiren, 6. yüzyıl tarihçisi, Jordanes'in kaydı ile[89], Gök-Türk hanlarının mezarları başında düşman orduları şeflerinin kurban edildiği[90] şeklindeki bir iddia ilâve edilebilir.

---

84 At cesetlerininі bulunduğu mahallerden en mühim ve meşhuru Pazırık'tır. (**Bk. B. Ögel,** aynı eser, s. 62-68).

85 «Koyundan koç, deveden **buğra, attan aygır» «Dede Korkut kitabı,** neşr. **M. Ergin (TDK), 1958,** s. 81 (1. destan).

86 W. Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları,** s. 76, 94.

87 W. Eberhard, **aynı eser,** s. 86.

88 Bk. B. Szasz, **A Hunok története,** s. 516.

89 Bk. F. Altheim, **aynı eser,** s. 193.

90 W. Barthold, **Dersler,** s. 13.

Ancak bütün bu «haber»ler daha yakından incelenirse eski Türklerde insan kurbanının âdet hâlinde mevcut olduğunu şüpheye düşürecek birçok hususlar ortaya çıkar: Asya Hunlarına ait kayıtlar açık değildir. Ölüyü akrabaların nasıl «takip ettikleri» Çince metinde iyi açıklanmamış, fakat tercümede «yorum» yolu ile böyle bir zanna varılmıştır. Eğer gerçek dinî mânada insan kurbanı bahis konusu olsaydı, bu noktayı Çin kaynaklarının zikretmelerine herhâlde bir engel yoktu. «Yorum» doğru olsa bile bu âdet, Türklerden ziyâde, büyük Hun imparatorluğundaki, insan kurbanını mübah gören Moğol veya Hind-Avrupalı kütleler için geçerli sayılabilir. Zira Çinliler çok kere «Hiung-nu» adı altında topluca andıkları çeşitli kavimler arasında açık bir ayrılık göstermemektedirler. Gök-Türkleri ilgilendiren kayıt ise, görüldüğü üzere, geyik ile alâkalıdır. Geyik motifi Türk kaynaklı değildir ve Eski Türk inancında bir deniz tanrıçası (veya herhangi bir tanrıça) da mevcut olmamıştır. Burada bir kuzey bölge veya Ural'lı kavimler geleneğinin Gök-Türklere yakıştırıldığı anlaşılmaktadır. Esasen Gök-Türklere çağdaş Çin kaynaklarında böyle bir rivayete rastlanmamakta ve bahis konusu kayıt çok sonraki iki kitapta yer almaktadır[91]. Çinli kumandanın «kurban» edilmesi oldukça ilgi çekici bir macerayı ortaya ko-

---

91 Krş. W. Eberhard, aynı **eser**, s. 86.; Yine Gök-Türklerle ilgili Menandros'daki bir kaydın yorumunda da acele edilmiş gibidir (bk. Ed. Chavannes, **Documents.**, s. 241). Zira asıl metinde bu kısım noksandır (bk. A. Magyarok elödeiröl... s. 50).

yuyor: Bu yüksek rütbeli kumandan (general), Hunlara sığınmış ve Çin hükûmeti aleyhine tehlikeli bir unsur hâline gelmiş ve durumdan ürken Çin'in bir siyasî intikam manevrası neticesinde öldürülmüştür. Hun idarecilerini bu işe teşvik eden de bir wu (= Çinli rahip) idi. Üstelik bu «kurban» toprak tanrısına sunulmuştu. Hun hükümdarı ise, daha sonra, kendini suçlu hissettiği için Gök-Tanrı'nın gazabından korkmuş ve onu teskin için bir «kutsal mahal» yaptırmıştı[92]. Demek ki, Türk inancı yönünden «insan kurbanı» uygun düşmemekte idi. Attila'nın ölümü üzerine birçok kimsenin de öldürülüp gömüldüğü haberine gelince, burada iki ihtimal hatıra gelebilir : Ya bu gerçekten bir «insan kurbanı» dır veya Attila'nın mezarının gizli kalması için, mezarın yerini görenlerin ve gömme işinde çalışanların öldürülmesi hâdisesidir. Fakat bu ihtimallerden her ikisine, bilindiği gibi, özellikle büyüklerin hususî kalerde mezarları saklamak yoluna gidilmemiştir. Tersine, bilindiği gibi, özellikle büyüklerin hususî kabirleri yapılmış, üstlerine bina (bark) inşa edilmiş, bark'ın iç duvarlarına da ölünün hayatta iken katıldığı savaşlara ait sahneler resmedilmiştir[93]. Bununla da yetinilmeyerek, yine bilindiği gibi, kabrin veya mezarın etrafına taşlar yığılmış, balbal'lar dikilmiş, alelâde mezarlara da, belirli olması için tümsek biçimi verilmiştir. Mezarların gizli tutulması, Doğuda

92 Tafsilen bk. B. Szasz, aynı eser, s. 516.

93 R. Giraud, L'Emp. d. Turcs..., s. 116.

Bir Moğol âdetidir. Bu maksatla, yâni büyüklerin yattığı yerin ifşa edilmesini önlemek için ilgili insanların öldürülmesi Vizigotlarda (Batı - Gotları) da yaygın bir âdet hâlinde idi[94]. Aslen Got menşeli bir tarihçi olduğu söylenen ve eserini Attila'nın ölümünden 100 yıl kadar sonra yazan Jordanes'in ancak mezar gizleme düşüncesi ile açıklanabilecek kayıtları eğer doğru ise ve eğer Attila'nın, ölümünü hemen takip eden karışıklık devrinde şanına lâyık bir anıtkabir (bark) inşa edilmiş de, sonraları, bu büyük Türk başbuğundan tabiatıyla hoşlanmayan Batı Hıristiyan taassubunun tahripkâr faaliyetleri sonucunda yıkılıp yeryüzünden kaldırılmamış ise, hâdisenin Moğol ve Vizigotları taklit neticesinde vukua geldiğini kabûl etmek zarureti vardır. «İnsanları kurban» ihtimali de aynı açıdan değerlendirilmelidir. Çünkü hem Moğolların, hem Gotların atalarında insan kurban etmek âdeti mevcut bulunuyor, fakat Türklerde, ve elbette Asya Hunlarının torunları olan Attila Hunlarında, buna rastlanmıyordu. İnsan kurbanı aslında, bozkır kültürünün değil, ziraat kültürünün belirtisi olup, her yer, toprak ve bereket tanrıları ile ilgilidir. Bu mühim noktayı dikkate alan tanınmış kültür tarihçişi W. Eberhard, Türklerde böyle bir âdetin mevcut bulunmadığını ve hattâ insan kurbanı âdetinin bazı yerlerde Türkler tarafından yasak edil-

94 F. Altheim, aynı eser, s. 193 vd.

diğini bildirmektedir[95]. Tabiatıyla W. Barthold'un Gök-Türklerle ilgili dayanaksız iddiasının ciddiyetle bir alâkası yoktur[96].

c — Eski Türklerde Gök-Tanrı dini hâkimdi. Gök-Tanrı bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmaktadır. Hunlar, Tabgaçlar, Gök-Türkler ve Uygurlar gibi târihî Türk topluluklarında, kurbanlar sunulan kutsal varlıkların başında ve hepsinin üstünde geliyordu. Tanrı tam iktidar sahibi

95 W. Eberhard, **Eski Çin Kültürü ve Türkler,** DTCF Dergisi I, 4 (1943) s. 21 vdd; Ayrıca bk. W. Schmidt, **Eski Türklerin Dini** (Türk. terc.) Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XIII, 1964, s. 87. Çin kaynaklarında Asya Hun İmparatorunun, düşman hükümdarının kafatasını altın ile kaplatarak içki tası yaptığı hakkında bir haber vardır. Bu da Türk âdeti değildi. Hind-İranlı bazı kavimlerde (Meselâ, İskitler) ve çok eski devirlerde Çin'de (T'sin devleti zamanı) mevcut olan bu âdet, sonraları Hunlar arasında da görülmüş olabilir (bk. W. Eberhard, Ülkü, sayı, 92, 1940, s. 100). Diğer taraftan Asya kavimleri arasında başta Moğol Siveğler olmak üzere proto - Moğollar için «tipik» olduğu tesbit edilen kafatası kültü (Tantarizm) (bk. **Çinin Şimal Komşuları,** s. 57) nün güney kültürlerinden doğduğu ve Lamanizm'de oynadığı rol için bk. M. Eliade, **Le chamanisme,** s. 383, 398 vd. Attila'nın cenaze töreni ile ilgili olarak Jordanes' in verdiği bilginin Türk olmayan geleneklere dayandığı, bk. O. M. - Helfen, **The Legend of the Origin of the Huns,** Byzantion XVII, 1945, s. 244 vd.

96 Bk. R. Giraud, **aynı eser,** s. 123.

idi. Aynı zamanda «semavî» mâhiyeti hâizdi. Bundan dolayıdır ki, eski Türk vesikalarında çok kere «Gök-Tanrı» adı ile zikredilmiştir. Toprak ile ilişiği bulunmayan Gök-Tanrı telâkkisinin «yerleşik» kavimlerden ziyade avcı, çoban ve hayvan besleyen kütlelere mahsus olduğu, bu itibarla menşeinin de Asya bozkırlarına bağlanması gerektiği etnologlar tarafından kabûl edilmektedir. W. Koppers bu inancın eski bozkır kavimlerinin sosyal ve ekonomik hayatları ile sıkı ilgisini belirttiği gibi, din tarihçisi M. Eliade de Gök dininin Orta - ve Kuzey Asya toplulukları için, inanç açısından, karakteristik bir sistem olduğunu söylemektedir[97]. Türk tarih ve kültürüne dair araştırları ile tanınan R. Giraud ise, Gök-Tanrı inancını doğrudan doğruya «bütün Türklerin ana kültü» olarak vasıflandırmıştır[98].

Gök-Tanrı îtikadının esaslarını Orhun kitabelerinden az çok tesbit etmek mümkün olmaktadır. Kitabelerde çok yerde zikredilen «Tengri» bazan «Türk Tengrisi» şeklindeki adı ile, daha o zaman, «millî» bir tanrı olarak görünür[99]. Gök-Türklerin Çinden ayrılarak müstakil bir devlet kurmaları (680-682 yılları hâdiseleri) O'nun isteği ile vuk'u bulmuştur. Hakan, Türklere «Tanrı» tarafından verilmiştir, fakat topluluk, hakanı terk ettiği için, «Tanrı» tarafından perişanlığa sürüklenmiştir. Yâni «Tanrı» Türk milletinin hayat ve istiklâli ile ilgelenen bir «ulu var-

97 M. Eliade, **Le chamanisme**, s. 27 vd, 182.
98 R. Giraud, **L'Emp. d. Turcs...**, s. 102.
99 R. Giraud, **aynı eser**, s. 104, 115.

lık» durumundadır. Tonyukuk'a da başarıları için gereken «bilgi»yi O ihsan etmiş[100], Gök-Türk hakanlığının kurucuları olan Bumin ve İstemi'yi, Türk töresini yürütmeleri için, Tanrı tahta çıkarmış[101], «Türk budunu yok olmasın... hür ve müstakil olsun» diye İlteriş Hakan ile hanımı İl-Bilge Hatun'u o yükseltmiştir[102]. Savaşlarda o'nun iradesi ile zafere ulaşılır. «Tanrı» Türk'ün hayatına vasıtasız olarak müdahale eder, emreder. İradesine boyun eğmeyeni cezalandıran «Tanrı», bağışladığı kut (iktidar) ve ülüğ (kısmet)ü[103] lâyık olmayanlardan geri alır[104]. Şafak söktüren (Tan üntürü), bitkiyi meydana getiren «Ulu Tanrı»dır, yâni o, hayat verici ve yaratıcıdır. Ölüm de, can veren «Tanrı» nın iradesine bağlıdır[105].

Bütün bunlar «Tanrı»nın, eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hük-

100 Tonyukuk Kitabesi, str. 7, 53; R. Giraud, **L'inscription de Bain Tsokto,** 1961, s. 59, 64.
101 Kül Tegin kitabesi, doğu, str. 1.
102 Kül-Tegin, doğu, str, 11; **Bilge, doğu, str. 10.**
103 Kül-Tegin, doğu, str, 29.
104 Bilge, doğu, str. 34-35.
105 Kül-Tegin, kuzey, str. 10: «Kül-Tegin vâdesi gelince öldü. Kişi oğlu ölmek için yaratılmıştır». Irk-Bitig'e göre de (**Eski Türk Yazıtları, II,** 1939, s. 71. 73, 83). O, «Kara yol (kanun, nizam; hak) tanrısıdır, kırılanları birleştirir, yırtılanları ular, ilig, (ülüg ?)=hükümdarı seçer (veya, kısmetleri ayırır). İnsan diz çökerek Tanrıya yalvarır, Kut isterse kut verir, ağılda atlar çoğalır, insanın canı (ömrü) uzun olur. Kul beyine dua eder, kuzgun'un niyazı bile Tanrıya ulaşır, Tanrı üstte onu işitir, aşağıda insan da bunu bilir...»

meden, cezalandıran ve mükâfatlandıran bir Ulu varlık telâkkisi olduğunu göstermektedir. Açıkça görülmektedir ki, bu semavî Tanrı inancının, yukarıda izah edilen «şamanik» düşüncelerle hiçbir ilgisi mevcut olmadığı gibi, «tenasuh» (bedenden ayrılan ruhun başka bir cisme girmesi) fikri ile de bir münasebeti yoktur. Dikkate değer ki, daha geç zamanlarda Türkler arasında yayılan şamanlık bu Gök-Tanrı telâkkisine dokunamamıştır, yâni onu, kendi gayesine hizmet ettirecek bir biçime sokmayı başaramamıştır. «Ulu Tanrı»nın bahis konusu olduğu törenlerde şamanlığın âdeta «sırıttığını» söyleyen M. Eliade, Türk topluluklarında kurban sunma törenlerinde şamanın hiç vazife almadığını, bunun ancak zamanımızda, toprak ve bereket ile ilgili «Bay Ülgen»e sunulan kurbanlara münhasır kaldığını belirtmekte, ve özellikle at kurbanı konusunda şamana düşen rolün geç zamanlarda görüldüğü W. Koppers tarafından teyit olunmaktadır[106]. Nitekim adında da eski «Tanrı» telâkkisinin izini taşıyan Yakut yüksek varlığı Tengere Kayra Han ile de şamanlar meşgul olmazlar[107].

Bu suretle Türklerde, îtikadî prensipler bakımından, ulu varlık karakterini taşıdığı anlaşılan Gök-Tanrı'nın yanında sık sık diğer «tanrı»lar da bahis konusudur. Bunlar arasında, «yer» ehemmiyetli bir mevki tutuyor gibidir. Orhun kitabelerinde eski Türk kozmogonisini tek cümle içinde açıkla-

106 M. Eliade, aynı eser, s. 168, 182.
107 M. Eliade, aynı yer.

yan ibare şöyledir: «Yukarıda kök teñri, aşağıda yağız yer yaratıldıkta, ikisinin arasında insan-oğlu yaratılmış...»[108] Buradaki «kök teñri» deyiminin Ulu Tanrı'yı değil, doğrudan doğruya mavi gökyüzünü, semayı ifade ettiği bellidir. Yoksa, R. Giraud'nun da işaret ettiği gibi, yaratanın aynı zamanda yaratılmış olması gibi garip bir çelişki bahis konusu olur. Her ne kadar Gök dininin o çağlarında da, Tanrı îtikadının bütün temel prensiplerine rağmen, kâinatı kaplayan, her yerde hazır bulunan, her şeyi sınırsız hâkimiyeti altında tutan maddî gökyüzünün, bütün hayatını, varlığını semaya borçlu bozkırlının gözünde «Tanrı» telâkki edilmiş olması mümkün ise de, herhâlde eski Türk'ün kafasında, mekânı göklerde olan, cisim (madde) hâline sokulamayan bir tek Tanrı inancı mevcut bulunuyordu. 790'larda Tiflisli St. Abo, Hazar Türklerinin «bir yaratıcı Tanrı» tanıdıklarını söylemiş, Hazar hâkanı 862 yılında Bizanstan gelen St. Kyrill ile görüşürken, Hıristiyanlarca tanrının «üçlü kişiliği»ne (Trinity) inanıldığı hâlde, kendilerinin tek Tanrı'ya iman ettiklerini bildirmişti. İbn Fadlan (10. yüzyıl) şöyle diyordu: «Oğuzlardan biri, haksızlığa uğrar veya başına hoşlanmadığı bir iş gelirse, başını göğe kaldırır ve: «Bir Tanrı» der, bu, «Bi'llâh vâhid» (Allah bir) demektir.» «Yi-

108 Kül Tegin, doğu, str 1; Bilge, doğu, str. 2. Şu ibarede daha açık olarak «Tanrı» ile «yer» eşit bir fonksiyon içinde görünmektedirler: «Üze Tengri, asra yer yarlıkkadug üçün» (Yukarıda Tanrı, aşağıda yer irade ettiği için..), Bk. Bilge, kuzey str, 11.

ne Oğuzlardan biri bana : Sizin rabbınızın kadını var mı? diye sordu. Hemen tövbe ve istiğfar ettim. O da benim gibi yaptı, tövbe ve istiğfar etti»[109]. 13. yüzyıl Uygurlarına âit diğer bir müşahede de bu yönden dikkat çekicidir. Rubruquis, bir budist tapınağında bir Uygur ile konuşuyor : Tanrıya inanıp inanmadıklarını sordum. Cevap verdi : «Bir Tanrıya inanırız.» Devam ettim : «Tanrı bir ruh mudur, yoksa cisim midir?» Cevap : «Tanrının ruh olduğuna inanırız». Sual : «Hiç insan biçimine girdiğini tasavvur edermisiniz?» Cevap : «Asla!»[110].

Din olarak mevcudiyeti M.ö. 5. asra kadar tesbit edilen Gök-Tanrı'nın Asya Hunlarında bile tek ulu varlığı temsil ettiğini işaret edelim. Ancak Hunlar devrinde (sonraları, 6-8. yüzyıl Türk topluluklarında artık fonksiyonlarını kaybetmiş olan) güneş, ay, yıldız kültleri de rol oynamaktadır. Hun hükümdarı her sabah doğan güneşe ve gece dolunaya tâzim etmekte idi.

Şüphesiz çok eski bir naturizmin izleri olan bu tür davranışlar Eski çağların hemen bütün kavimlerinde vardı. Bâbil'de Şamas güneş tanrısı idi. Malakbél doğan güneşi temsil ediyordu. Palmir'de Arso

---

109 **İbn Fadlan Seyahatnâmesi**, s. 63; Hazarlar için bk. D.M. Dunlop, **The History of Khazars**, 1967, s 182; A. Zajaczkowski, **Khazarian Culture...**, 1961, s. 302.

110 **Le précurseurs de Marco Polo...**, s. 253. Burada Budizm tesiri aranmaz, zira Buda dininde «Tanrı» yoktur.

ve Azizo sabah ve akşam yıldızlarının sembolü idi. Yarkhibol güneş tanrısı, Aglibol ay tanrısı idi[111]. «Göklerin sahibi» sayılan çok yüce tanrı Bualsamin -semavî vasfına rağmen- bereketli yağmur yağdırmakla vazifeli idi. Eski Mısır'da Re güneş tanrısı idi. Yine Mısır'da, inek şeklinde tasavvur edilen ve gök ile ilgili, Nut adlı bir üstün varlığa inanılırdı ki, hiçbir fonksiyonu bulunmayan ve ancak toprak tanrısı Keb ile birleşerek İsis (kız) ve Osiris (erkek) çocukları doğuran bir tanrıça idi. Sonra bu Re ile, Theb şehrinin tanrısı olan Amon birleşerek ikisi bir arada, bir tanrı rolünde görünmüşlerdi. Firavun böyle ortaya çıkan Amon-Re'nin oğlu sayılırdı[112]. İran'da Ahura (Vedalarda, Asuıa) ve Zerdüşt dininde Ahuramazda, dünya nizamını plânlayan, âleme hayat veren, aslâ aldatılamayan, şer kuvvetleri ile mücadele eden yüce tanrı olarak ateş ve güneşin (göklerde parlayan nurun), sığır ve boğanın temsilcisi idi. Yine İran'da gelişip, Roma'da da yayılan Mithraizm bir güneş dini idi. Eski Hind'de Varuna dünya kanunlarının koruyucusu ve, bazı rivayetlere göre, dünyayı yaratan bir tanrı olmakla beraber, Mithra ve, dünya nizamını yaratan, Rta ile birlikte bulunur ve sihirbazlık bilirdi[113]. Akadlarda Sin, göklerin ve yeryüzünün hükümdarı, fakat ay tanrısı idi, oğlu Şamaş ise güneş tanrısı. Dinî inançları bakımından Sü-

---

111 N. Çağatay, **İslâmdan Önceki Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı,** Ankara, 1957, s. 48.

112 A. Schimmel, **Dinler Tarihine Giriş,** s. 28 vd.

113 A. Cchimmel, **aynı eser,** s. 65 vdd, 77, 245.

merlerin tesiri altında kaldıkları bildirilen Akadlar ve diğer Sâmî topluluklarının en mühim tanrılarından biri olan Anu, göklerin sahibi sayılıyor, bu sıfatı ile de kıralları tahta çıkarıyordu ve aslında bir Sümer tanrısı olması gerekiyordu[114]. Sümerler ise Sâmî veya Ârî (Hind-Avrupalı) değil, Mezopotamya-ya .. Asya kıt'asından gelmiş bir kavim idi.

Gökyüzündeki tabiî varlıkların büyük rol oynadığı bu eski «halk dinleri» nde, özellikle dikkati çeken nokta, bütün eski kavimlerin güneşi, ayı ve yıldızları «tanrılar» olarak tanımaları, fakat bizzat «gök» ile ilgilenmemeleridir. Halbuki bozkır Türk dininde, gökyüzü belirtileri (güneş, ay, yıldızlar) değil, yekpare gök'ün sembolleştirdiği tek «Tanrı» inancı temel teşkil etmektedir. Bu suretledir ki, «Gök-Tanrı» dini Türklere mahsus bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmaktadır.

Nitekim dinî inançlarda «ulûhiyet» konusundaki araştırmaları ile tanınan W. Schmidt, Türklerin daha Asya Hunları çağında tek tanrılık'a doğru gelişmiş yüksek bir dine sahip oldukları kanaatine varmıştır. Ona göre, Gök-Tanrı yalnız kendisine itaat edilmesi gereken, koruyucu bir kudret olduğu halde, diğer kutsal varlıklar (güneş, ay, yıldızlar, atalar ve diğer ruhlar) için mühim bir fonksiyon mevcut değildi. Gök-Tanrı aynı zamanda, yukarıda sırası geldikçe belirttiğimiz üzere, yüksek bir ahlâkî karaktere haizdi. Bundan dolayı, «saf bir gök kültüne

---

114 A. Schimmel, **aynı eser**, s. 34 vd.

sahip» Hunlarda gerçek bir din ile karşı karşıya bulunduğumuzu söyleyen W. Schmidt'e göre, insan hayatına tesir eden ulu bir varlığın mevcut olduğu o devirde, Türkler arasında, insanlar tarafından yapılan dua, kurban sunma ve törenlerden kurulu bir din sistemi teşekkül etmiş bulunuyordu[115]. Gök-Türkler çağında ise, Gök-Tanrı büsbütün, mânevî büyük bir kudret hâline yükselmişti[116]. W. Koppers de bu konudaki düşüncesini şöyle ifade etmektedir : «Hayvan yetiştirici kültürün karakteristik Gök-Tanrısı olan ve Çincede de T'ien şeklinde görünen bu Tanrı başlangıçta gök kubbeden kâinatı idare eden ve gök ile aynı sayılan en yüksek varlık iken, daha sonraları, gittikçe artan bir derecede panteist (mutlak birlik) gelişme göstermiş ve kendi şahsî seciyesi inhilâl ederek gayri şahsî bir dünya kanununa, dünyaya nizam veren bir kudret olmuştur[117]. Bu hüküm, tarihî bir kayıt ile de perçinlenmektedir. Bizanslı tarihçi Th. Simokattes (7. yüzyıl), Gök-Türk çevresinde Gök-Tanrı'nın tek yaratıcı varlık olduğunu ve Türklerin ateş, su gibi bazı şeylere kutsallık atfet-

---

115 W. Schmidt, **Der Ursprung des Gottesidee,** X, 3, **Die asiatische Hirtenvölker, Freiburg,** 1949, Türk. terc. S. Buluç, **Eski Türklerin Dini,** Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XIII, 1965, s. 81-85.

116 W. Schimdt, **aynı eser,** Türk. terc. S. Buluç, **Türklerin Dini,** Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, **XIV,** 1966, s. 77 vd. Ayrıca, W. Schmidt, **Rassen und Völker,** II, 1946 (Bk. DTCF Dergisi, V, 3, s. 348).

117 W. Koppers, **İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik,** Belleten, sayı, 20, 1941, s. 448.

mekle beraber, ancak «yer ile gök'ün yaratıcısı olan» Tanrı'ya taptıklarını kaydetmiştir[118].

Gök-Türklerde yer-su'ların kutsal sayılması, Hunlarda güneşe, aya vb. tâzim edilmesi, «semavî» mahiyetteki tek tanrılık inancını gölgelendirmez. Dinler tarihinde tesbit edilmiştir ki, hiçbir din yalnız bir çeşit «îtikat» ve «amel» den ibaret olmamış, hiçbir devirde bir tanrı tek başına kalmamış ve her tanrı daima «kutsal» sayılan ikinci derecede, yan varlık inançları ile çevrili bulunmuştur. Tarihin en «yüksek» dinlerinde bile durum böyledir: Hıristiyanlıkta bir yerine üç olan Tanrı kişiliği (Trinité)'nden başka, Meryem Ana, melekler, azizler ve ölü ruhları «kutsal»dırlar. İslâmiyette İhlâs Sûresi'nde «Allah'ın birliği ve vasıfları din felsefesi ve edebiyatında görülmemiş bir îcaz ile belirtilmiş» olduğu hâlde, «Âmentü bi'llâhi» de meleklere, Tanrı resûllerine (peygamberler), kutsal kitaplara îman edilmektedir[119].

Eski Türk dininde de Gök-Tanrı'yı çevreleyen inançlar nihayet, yukarıda W. Schmidt'in dediği gibi, «aziz» kabûl edilen varlıklar durumundadır[120].

---

118 Bk. Ed. Chavannes, **Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux,** Paris, 1903, s. 248; F. Altheim, **Attila...** s. 78.

119 M. Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi,** s. 49 vd.

120 Bundan dolayı olacaktır ki, Orhun kitabelerinin çözücüsü, büyük Türkolog V. Thomsen, «yer-sub» tâbirini «aziz'ler» (saints) diye vasıflandırmıştı bk. R. Giraud, **L'Emp. d. Turcs...,** s. 104).

Gök-Tanrı dininin Türklere mahsus bir inanç olduğu Tanrı kelimesinden de anlaşılıyor. Bu tâbir, Başkırtça hariç, belirli fonetik farklarla, bütün Türk lehçelerinde mevcut olduğu gibi, birçok Asyalı kavimlerin dillerine de girerek ortak bir kültür terimi hâlini almıştır[121]. Türkçenin aslî sözlerinden biri olan Tanrı kelimesi[122], en sarih şekli, ile, Milâddan Önceki Çin kaynağı Şı-kî'de, Hun Tan-hu'su Mo-tun (M.ö.) 209-174)'un ünvanları arasında geçmektedir[123]. Fakat

121 G. Doerfer, **Türkische und mongolische...** II, s. 578 vd. Ayrıca, Ülkü, sayı, 88, s. 305; Türkçede ulu varlık mânasındaki Bayat (kadîm), Ogan (kaadir), İdi (rahip efendi), Çalap (mevlâ) tâbirleri Tanrının sıfatları olmalıdır.

122 Çağımızın en tanınmış Türkologu G. Németh, «Tanrı»nın Türkçe bir kök kelime olduğunu belirtmiştir. (Bk. G. Néımeth, **Türklüğün Eski Çağı,** (Türk. terc.), Ülkü, sayı, 88, 1940, s. 306). Zamanımızdan 2500 yıl önceleri, başta eski Yunanlılar olmak üzere, hemen bütün kavimlerin henüz antropomorfizm (tanrıları, insan biçiminde tasavvur etme) devrini yaşadığı tarihlerde, Türklerin yüksek ve monoteist (tek tanrılı) bir dini düşünce ortaya koyabilmelerini kabûle bir türlü yanaşamayan bazıları, Tanrı kelimesine bile bir başka «menşe» (Moğol) aramak gayretine düşmüşlerdir. Kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiği, Moğol dilinde, Tanggeri (üç heceli) şeklinde söylenişinden bellidir, çünkü, Moğolcanın fonetiği icabı, Türkçeden alınan iki heceli sözler üç heceli, tek heceli olanlarda iki heceli (Meselâ, Kök'den köke, and'dan anda vb.) hâle girmektedir (Bk. L. Bazin, **Appartenances Linguistigues... cahîers d'Histoire mondiale** I, 1., 1953, s. 134).

123 De. Droot, **Die Hunnen...,** s. 81.

Tanrı tâbirinin daha eski yüzyıllara âit hatırası da vardır : Konfucius (M.ö. 5. yüzyıl)'un eserlerinde gökten, tanrıdan bahsederken kullandığı «T'ien» tâbiri Türkçe «Tanrı» kelimesinden başkası değildir[124]. Böylece en kadîm Türkçe kültür sözlerinden biri olan «Tanrı» Gy. Németh tarafından eski Sümer dilinde aynı mânaya gelen «Dingir» kelimesi ile karşılaştırılmış, fakat, bundan 5000 yıl kadar önce Mezopotamya'da yaşayan Sümerlerin dili ile, onlardan 2500 yıl sonra Kuzey Çin'de görünen Hunların dilinde ortak bir kelimenin bulunması zorluğu -daha bazı ayrılıklara da dikkat çekilmek suretiyle- ileri sürülerek iki kelimenin aynîliği kabûl edilmemiştir[125]. Ancak böyle bir akrabalık meselesini sadece linguistik ve fonetik açıdan kesin hükme bağlamak doğru olmasa gerektir. Herhâlde meselenin tarih ve kültür cephelerini hesaba katmak yerinde olur. «Dingir» sözünün Sümercede sadece «parlak» mânasında değil, fakat tanrı (veya tanrıça)yı, yâni bir dinî varlık bildiren terim olduğu Sümer dili mütehassısı Landsberger tarafından ifade edilmiştir[126]. Sümerlerin Asya'dan Mezopotamya'ya göçen bir kavim olduğu düşünülürse, Tanrı sözünün Sümerlerde de mevcut olabileceği ihtimalinde isabet payı herhâlde daha da artacaktır.

---

124 Tafsilen bk İ. Kafesoğlu, **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, s. 37 vd.

125 Gy. Nementh, **Türklüğün Eski Çağı**, s. 306.

126 Bk. **Türklüğün Eski Çağı**, s. 305, n. 11 (mütercimin notu).

Aslî Türk inancında puta tapıcılık olmadığı için, putları muhafaza ve tâzim maksadı ile yapılan (tapınaklar) inşa âdeti de yoktu. Eski Türklerin Gök-Tanrı'ya ibadet usülleri hakkında da açık bilgi bulunmamaktadır.